

**Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка»**

ВСТУП ДО СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

*Методичні рекомендації
для студентів спеціальності
«Середня освіта. Українська мова і література»
денної та заочної форм навчання*

Старобільськ – 2021

УДК 811.16(072)

Рецензенти:

Коваленко Б. О. – доктор філологічних наук, доцент, декан факультету української філології та журналістики Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Рябець Л. В. – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу діалектології Інституту української мови НАН України

В84 Вступ до слов'янської філології : методичні рекомендації для студентів спеціальності «Середня освіта. Українська мова і література» денної та заочної форм навчання / В. В. Леснова, А. О. Найрулін. Старобільськ : ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», 2021. 100 с.

Посібник містить матеріали до лекцій зі вступу до слов'янської філології, методичні рекомендації до лінгвістичного аналізу старослов'янського тексту та перелік орієнтовних питань до заліку з освітнього компонента. Подано також словник найуживаніших термінів і список літератури до курсу.

Для студентів закладів вищої освіти спеціальності «Середня освіта. Українська мова і література», аспірантів, викладачів.

*Рекомендовано до друку вченою радою
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”
(протокол № 2 від 24 вересня 2021 р.).*

© Леснова В.В., Найрулін А.О., 2021

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2021

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Матеріали до лекції № 1. Вступ.....	6
Матеріали до лекції № 2. Звукова система старослов'янської мови II половини IX століття.....	13
Матеріали до лекції № 3. Походження голосних звуків, їх чергування. Звукові процеси, пов'язані з діянням закону відкритого складу.....	19
Матеріали до лекції № 4. Формування праслов'янського консонантизму й основні закономірності його розвитку.....	24
Матеріали до лекції № 5. Іменник.....	31
Матеріали до лекції № 6. Займенник. Прикметник.....	41
Матеріали до лекції № 7 – 8. Дієслово.....	56
Методичні рекомендації до лінгвістичного аналізу старослов'янського тексту.....	72
Перелік орієнтовних питань до заліку з освітнього компонента «Вступ до слов'янської філології».....	90
Словник найуживаніших термінів.....	92
Список літератури до курсу.....	99

ПЕРЕДМОВА

«Вступ до слов'янської філології» є початковим у вивченні циклу історико-лінгвістичних дисциплін, об'єднаних загальною назвою «Історія мови», який на спеціальностях «Середня освіта. Українська мова і література» та «Середня освіта. Українська мова і література. Мова і література (англійська)» представлено освітніми компонентами «Історична граматика української мови» та «Історія української літературної мови».

«Вступ до слов'янської філології» знайомить здобувачів вищої освіти зі слов'янськими народами та їхніми мовами, основними особливостями праслов'янської мови. У ньому подано відомості про старослов'янську мову – найдавнішу писемно-літературну мову слов'ян, про слов'янську писемність. Значну увагу приділено вивченню фонетичних і граматичних особливостей старослов'янської мови з метою усвідомлення й розуміння явищ спільнослов'янської мови-основи. Знання старослов'янської мови винятково важливе для майбутніх філологів, оскільки дає можливість правильно уявити шлях розвитку всіх слов'янських мов, зокрема й української.

Методичні рекомендації містять матеріали до лекцій та до контролю за самостійною роботою, який представлено прикладами детального лінгвістичного аналізу уривків зі старослов'янських текстів (рекомендації до КСР були розроблені у співавторстві з професором З. С. Сікорською в 2003 р.); словник найуживаніших термінів і список рекомендованої літератури до курсу. Усе це скеровує здобувачів вищої освіти в їхній підготовці до заліку, надає їй системного й осмисленого характеру.

Теоретичний матеріал і завдання для самостійної роботи складено так, щоб у здобувачів вищої освіти сформувалося поняття цілісної системи праслов'янської мови через призму фонетичних і граматичних особливостей старослов'янської мови, яка в хронологічному відношенні була найближчою до пізньої праслов'янської та епохи трансформації її діалектів в окремі слов'янські мови, а отже, уже в писемній формі

зафіксувала ті звукові й граматичні явища, які були характерними для слов'янської мови-основи.

Освітній компонент «Вступ до слов'янської філології» представлено двома модулями: А – вступ, графіка, фонетика (теми 1 – 4); Б – граматики (теми 5 – 8). З метою формування в здобувачів вищої освіти навичок аналізу фонетичних і граматичних фактів та явищ, відображених у пам'ятках старослов'янської мови, надано поради для розбору мови пам'яток за розділами: графіка й орфографія, фонетика, морфологія, синтаксис.

Складені на цій основі матеріали до лекцій та завдання до самостійної роботи покликані послідовно спрямовувати увагу здобувачів вищої освіти на розгляд характерних рис різних мовних рівнів, а також на графічні й орфографічні особливості текстів.

Матеріали до лекції № 1

Тема: Вступ

Контрольні питання

1. Предмет, завдання, значення освітнього компонента «Вступ до слов'янської філології».
2. Поняття прамови:
 - а) праіндоевропейська мова, її хронологічні межі;
 - б) праслов'янська (спільнослов'янська) мова, її хронологічні межі.
3. Класифікація слов'янських мов (поділ на три підгрупи; поділ на дві підгрупи).
4. Старослов'янська мова – перша літературна мова слов'ян.
5. Старослов'янське письмо (глаголиця і кирилиця).
6. Поняття про церковнослов'янську й давньоруську мови.

Філологія (гр. *φίλος* – любити і *λόγος* – слово, учення) – сукупність гуманітарних наук, які вивчають духовну культуру людства чи окремих народів шляхом мовного й лінгвостилістичного аналізу писемних текстів. Отже, **слов'янська філологія** передбачає вивчення духовної культури слов'янських народів шляхом лінгвістичного та мовностилістичного аналізу різних видів писемних текстів.

Предметом «Вступу до слов'янської філології» є генетичний аспект вивчення слов'янських мов та особливостей праслов'янської (спільнослов'янської) мови – основи слов'янських мов.

Мета освітнього компонента – ознайомлення із найдавнішою літературною мовою слов'ян – мовою старослов'янською, а через її призму з фонетичними та граматичними особливостями праслов'янської мови – основи слов'янських мов; ознайомлення зі слов'янськими мовами, слов'янськими народами.

Завдання:

- спрямувати здобувачів освіти до пізнання світу сучасних слов'янських народів і мов, опанування їхньої генетичної спорідненості;
- підготувати здобувачів освіти до сприйняття наступних історико-лінгвістичних освітніх компонентів, зокрема історії української мови, а також глибшого опанування однієї із слов'янських мов та використання набутих знань у майбутній професійній діяльності;
- поглибити знання з історії виникнення слов'янської писемності;
- ознайомити з графікою, фонетичною системою, граматичною будовою старослов'янської мови як найдавнішої книжно-писемної мови слов'ян;
- ознайомити з дискусійними питаннями про територію і час формування найдавніших слов'ян, основними фонетико-морфологічними особливостями праслов'янської мови через призму особливостей старослов'янської мови;
- розглянути загальні теоретичні питання, що стосуються діяльності визначних вітчизняних і зарубіжних славістів.

Значення освітнього компонента полягає в тому, що знання старослов'янської мови дає можливість правильно уявити шлях історичного розвитку слов'янських мов, зокрема й української.

Очікувані результати навчання:

- знати класифікацію слов'янських мов;
- володіти специфічною термінологією курсу;
- знати особливості графічної системи старослов'янської мови;
- знати фонетичні та граматичні особливості праслов'янської і старослов'янської мов;
- усвідомлювати роль старослов'янської мови в розвитку культури слов'янських народів та становленні їхніх літературних мов;
- знати історію виникнення й розвитку писемності у слов'ян;

- мати уявлення про історію слов'янського мовознавства, його актуальні проблеми та завдання на сучасному етапі;
- характеризувати східну, західну й південну, антську і словенську підгрупи слов'янських мов;
- виконувати порівняльно-історичний аналіз фонетичних та граматичних явищ у різних слов'янських мовах;
- працювати з етимологічними, перекладними словниками слов'янських мов;
- здійснювати лінгвістичний аналіз старослов'янських текстів;
- застосовувати набуті компетентності у вивченні історії української мови та в майбутній професійній діяльності вчителя-словника.

Порівняльно-історичне мовознавство, або компаративістика (лат *comparativus* – порівняльний) оперує таким важливим поняттям, як **прамова**, тобто мова-основа, на ґрунті діалектів якої розвинулися споріднені мови.

Спільноіндоєвропейська (праіндоєвропейська, давньоіндоєвропейська) мова – спільна прामова для предків усіх індоєвропейців (протослов'ян, протогерманців, протороманців, протоіранців, протобалтійців та ін.). Трансформація спільноіндоєвропейської прамови відбулася, вірогідно, за чотири тисячоліття до нашої ери.

Спільнослов'янська (праслов'янська) мова – територіальні діалекти предків слов'ян від початку їхнього виділення зі спільноіндоєвропейської мови до трансформації слов'янської мовної єдності (VI – VII ст. н. е.) в окремі слов'янські мови. Ця мова, як і спільноіндоєвропейська, не засвідчена писемними пам'ятками, а отже, її структуру можна встановити лише шляхом порівняльно-історичного аналізу, тобто шляхом реконструкції – відтворення архетипу. **Архетип** (гр. *ἀρχέτυπον* – прообраз) – у порівняльно-історичному мовознавстві вихідна для наступних утворень мовна форма, яку реконструюють на підставі закономірних відповідностей у споріднених мовах, як мертвих, так і живих. Для реконструкції цієї мови в науці вироблено спеціальну систему знаків – **транскрипцію**. За основу праслов'янської

транскрипції взято латинський алфавіт із внесеними до нього додатковими графічними й діакритичними знаками, які передають характерні для праслов'янської мови звуки (див. табл. 3.1 на с. 99 підручника Лучика В. В. Вступ до слов'янської філології. К., 2008).

Класифікація слов'янських мов (поділ на три підгрупи; поділ на дві підгрупи). Перші спроби генеалогічної класифікації слов'янських мов належать чеському філологові Йосефу Добровському (1753 – 1829). Його вважають патріархом слов'янської філології, який заклав основи систематичного порівняльного дослідження мов. Учений поділяв усі слов'янські мови й діалекти на дві підгрупи: 1) західнослов'янські: польська із сілезьким діалектом; чеська (богемська) з моравським, сілезьким і словацьким говорами; 2) південно-східні: російська; іллірійська з говорами – болгарським, російсько-сербським, боснійським, славонським, далматським, рагузьким; хорватська з віндським говором. На жаль, у сучасній славистиці досі немає класифікації слов'янських мов, яка б точно відбивала їхню спорідненість. Традиційно в українському мовознавстві всі слов'янські мови поділяють на **три підгрупи**: східнослов'янську, західнослов'янську та південнослов'янську. **Східнослов'янська підгрупа слов'янських мов** – мови російська, українська й білоруська. **Південнослов'янська підгрупа слов'янських мов** – мови болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська, мертва старослов'янська. **Західнослов'янська підгрупа слов'янських мов** – мови польська, чеська, словацька, кашубська (яку розглядають як діалект польської), верхньолужицька, нижньолужицька, мертва полабська, мертві поморські діалекти-мови. На думку М. Грушевського та Ст. Смаль-Стоцького, такий поділ відбиває лише розташування сучасних слов'янських мов на мапі Європи. З погляду ж генеалогії й типології слов'янські мови краще було б поділяти на **дві підгрупи**. Таку вже осучаснену двочленну дистрибуцію запропонував у своїй монографії «Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри» (1998) вітчизняний мовознавець Олександр Царук, який виділяє антську та словенську підгрупи слов'янських мов.

Антська підгрупа слов'янських мов – антська прмова, українська, білоруська, польська, чеська, словацька, хорватська, верхньолужицька. **Словенська підгрупа слов'янських мов** – словенська прмова, старослов'янська мова, сучасні російська, болгарська, македонська, сербська, нижньолужицька, кашубський і словінський діалекти польської мови, а також, із деякими застереженнями, мова словенська. Щоправда, виділення двох молодших прмов є недоліком запропонованої класифікації.

Важливий фактичний матеріал для відтворення праслов'янської мови дає старослов'янська мова, яка в часовому відношенні є найближчою зафіксованою на письмі слов'янською мовою до пізньої спільнослов'янської.

Отже, **старослов'янська мова** – перша фіксована писемними пам'ятками (з другої половини IX ст.) літературна мова слов'ян, що утворилася на основі солунсько-македонського діалекту староболгарської (старомакедонської) мови та книжно-писемних традиціях грецької (літературної мови Візантії). Початки мови сягають 863 року, коли моравський князь Ростислав звернувся до візантійського імператора Михайла III з проханням вислати йому місіонерів для виховання в Моравії місцевого духовництва. Вибір пав на братів Костянтина (у чернецтві Кирила) та Мефодія. Ці грецькі діячі, уродженці Салонік, досконало володіли слов'янською мовою в місцевому македонському варіанті. Костянтин створив окрему абетку, якою б міг послуговуватися для місіонерської праці (опісля названу глаголицею), і, прибувши до Великоморавії, заходився перекладати нею богослужбові тексти.

Старослов'янські пам'ятки написані двома азбуками – **глаголицею** та **кирилицею** (див. табл. 5.1 на с. 218 – 219 підручника Лучика В. В. Вступ до слов'янської філології. К., 2008). Вважають, що саме глаголицю створив святий Костянтин у 862 – 863 роках для запису священних біблійних текстів слов'янською мовою, а кирилицю розробили його послідовники на основі грецького алфавіту, додавши для передачі звуків, відсутніх у грецькій мові, літери, запозичені з глаголиці.

Основою глаголиці є візантійський **мінускул** (лат. *minusculus* – маленький) – малі літери грецького алфавіту, для яких було характерне спрощене написання в рядок, тобто вони були прописними. Глаголиця мала 40 літер. Основою кирилиці є візантійський **унав** (**унціал**) – урочисте письмо, що його використовували до кінця XIV ст., якому були властиві рівні великі літери й рівні відступи між ними. Кирилиця нараховувала 43 літери.

Нині більшість учених вважає, що глаголицю створив Костянтин, а кирилицю – його учні, найвірогідніше, у східній Болгарії за правління царя Симеона. Місцем її офіційного утвердження була болгарська столиця Преслав, де Симеон у 893 р. провів собор. Глаголична азбука була створена для слов'ян, які жили на території Моравії та Паннонії, де працювали Костянтин і Мефодій. Звідси найдавніші глаголичні рукописи поширювалися на Південь і Південний Схід, у Болгарію, Сербію. Наприкінці IX ст. у Болгарії, куди на той час перемістились учні Костянтина й Мефодія, посилювався вплив Візантії на культуру, літературу, мистецтво. У зв'язку з цим зрозумілими були спроби учнів «солунських братів» наблизити слов'янське письмо до грецького. Новостворена азбука, яка одержала назву «кирилиця», почала поступово витіснити глаголицю, поширюючись на захід і північний захід, а з XI ст. кирилиця стала основним алфавітом слов'ян.

На користь того, що глаголиця давніша за кирилицю, відомі вчені П. Шафарик, В. Щепкін, П. Селищев наводять такі факти:

1. Головні глаголичні пам'ятки пов'язані з Моравією та Паннонією (де почали свою діяльність Костянтин і Мефодій), у них трапляється багато моравізмів.

2. Мова глаголичних пам'яток більш архаїчна порівняно з кириличними пам'ятками, що підтверджує безпосередній їхній зв'язок із першими слов'янськими перекладами.

3. У глаголиці цифрове значення літер відповідає порядку алфавіту, у кирилиці ж цифрове значення мають лише знаки, запозичені з грецького письма.

4. Серед кириличних текстів трапляються *палімпсести* – рукописи, у яких змито один текст і поверх нього написано

інший. Відомо кілька пам'яток, у яких кириличний текст написано по змитій глаголиці, проте немає жодної, у якій би глаголичний текст було написано по кирилиці.

Створення старослов'янського письма пов'язують з іменами солунських братів Костянтина (у чернецтві Кирила) та Михаїла (у чернецтві Мефодія), яких князь Ростислав, що очолював Великоморавське князівство, запросив до своєї держави, звернувшись до візантійського імператора Михаїла з проханням прислати вчителів, які знають слов'янську мову, щоб його народові переклали Святе Письмо. Творці слов'янської азбуки народилися в македонському місті Солуні (сучасне Салоніки). Костянтин (827 – 869) і Михаїл (820 – 885) отримали блискучу освіту. Їхня заслуга в історії культури значна: по-перше, Кирило, імовірно, у 863 році розробив першу впорядковану слов'янську азбуку й цим поклав початок розвитку слов'янської письменності; по-друге, Кирило й Мефодій переклали з грецької мови багато книг, що стало початком формування старослов'янської літературної мови, по-третє, багато років вони провели серед західних і південних слов'ян і сприяли поширенню грамотності в цих народів.

Старослов'янська мова, поширюючись на теренах інших слов'янських країн, зазнавала живомовного впливу мов цих земель, результатом чого стала поява церковнослов'янської мови. Отже, **церковнослов'янська мова** – територіальний варіант старослов'янської, яка виконувала функції церковної мови. Розрізняють кілька локальних ізводів (варіантів) цієї мови: руський, болгарський, сербський та ін. Найкращим зразком руського (київського) ізводу церковнослов'янської мови є Остромирове Євангеліє 1056 – 1057 рр.

Також слід пам'ятати, що «в донаціональний час, зокрема в давньокиївський період, поряд з розгалуженою системою місцевих, племінних діалектів, існувала створена на базі старослов'янської давньоруська **літературна** мова, яка була засобом писемного спілкування, але ніяк не впливала на строкату розгалуженість східнослов'янських мов-діалектів» (див. Русанівський В. М. Давньоруська мова: міф чи реальність? *Мовознавство*. 1993. № 2. С. 3 – 6). Отже, **давньоруська мова** –

це літературна (книжно-писемна) мова Київської Русі, що розвинулася на старослов'янських (церковнослов'янських) писемних традиціях і народнорозмовною основою якої, імовірно, була північноукраїнська (давньокиївська) говірка давньої української мови. Це мова світської літератури: літописів (наприклад, «Повість временних літ»), юридичних документів («Руська правда»), художніх творів («Слово о полку Ігоревім»).

Отже, «Вступ до слов'янської філології» – це той освітній компонент, який дає основу розуміння й усвідомлення історії нашої мови та інших слов'янських мов.

Література

1. Леута О. І. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 2001. С. 8 – 60.
2. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. К. : ВЦ «Академія», 2008. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Luchyk_Vasyl/Vstup_do_slovianskoi_filolohii.pdf. С. 7 – 106, 203 – 243.
3. Майборода А. В. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 1975. С. 7 – 53.

Матеріали до лекції № 2

Тема: Звукова система старослов'янської мови II половини IX століття

Контрольні питання

1. Фонетична структура складу.
2. Поняття про складотворчі приголосні
3. Голосні звуки:
 - а) фізіологічна класифікація;
 - б) уживання голосних після пом'якшених і непом'якшених приголосних;
 - в) обмеженість уживання голосних на початку слова.
4. Приголосні звуки (найсуттєвіші зауваження).

У фонетичній системі старослов'янської мови II половини IX ст. продовжував діяти праслов'янський закон відкритого складу (ЗВС), суть якого полягає в тому, що звук меншого ступеня звучності займав місце ближче до початку складу, а більшого – ближче до кінця. Голосні звуки або складотворчі сонорні приголосні **ръ, лъ, рь, ль** як найбільш звучні містилися на кінці складу, творячи його межу. Отже, усі склади внаслідок діяння цього закону стали відкритими. Зумовлений цей закон тенденцією до висхідної звучності в складах.

Складотворчим сонорним приголосним **ръ, лъ, рь, ль** в українській або російській мовах відповідають звукосполюки, які можна представити такою схемою: о, е + р, л (в) + приголосний (рідше вставний голосний): **тръгъ** – *торг*, **вльна** – *вовна, волна* (рос.), **чльнъ** – *човен*, **врхъ** – *верх*, **влькъ** – *вовк, волк* (рос.). Такі приголосні досі наявні у фонетичних системах сербської, хорватської, словенської, чеської, словацької мов.

Ці приголосні не слід плутати зі **звукосполюками сонорні** **р, л + редуковані ъ, ь**, яким в українській або російській мовах відповідають звукосполюки, які можна представити такою схемою: **р, л + и, о, е, і + приголосний**: **кръвавъ** – *кривавий*, **кръвь** – *кров*, **кръстити** – *хрестити*, **кръстъ** – *хрест*, **слъзь** – *сліз* тощо. Отже, у проаналізованих старослов'янських звукосполюках вершиною складу є редуковані голосні **ъ, ь**.

Система вокалізму ранньої старослов'янської мови об'єднувала 11 звуків, їх класифікують за такими показниками:

1. За **місцем артикуляції в горизонтальному напрямі** розрізняють голосні переднього, середнього та заднього рядів; за **ступенем підняття спинки язика в напрямі до твердого піднебіння** – голосні високого, середнього й низького піднесення (див. табл. на с. 61 підручника Леути О.І. Старослов'янська мова. К., 2001). Отже, було п'ять голосних переднього ряду: **и, є, ѡ, ѣ, ѥ**; один голосний середнього ряду – **ы**; п'ять голосних заднього ряду: **оу, о, ж, ѡ, а**; три голосні високого піднесення: **и, ы, оу**; шість голосних середнього піднесення: **є, ѡ, ѣ, о, ж, ѡ**; два голосні низького піднесення: **ѥ, а**.

2. Залежно від участі м'якого піднебіння у творенні звуків голосні поділяють на **носові**, або **назальні** (**л, ж**) та **ротові**, або **чисті** (**и, є, ь, ъ, ы, оу, о, ъ, а**). При творенні носових голосних струмись видихуваного повітря потрапляв у носову порожнину, надаючи вимові носового призвуку. Фонетичне значення юсів відкрив О. Востоков, досліджуючи Остромирове Євангеліє. Він перший звернув увагу на те, що **л, л** у польській мові відповідають носові голосні *ą, ę*: **клатва** – *klątwa*, **ржка** – *ręka*, **плать** – *pięć*. Носовим голосним в інших індоєвропейських мовах відповідають звукосполуки: голосні **о, а, е, і** + сонорні **п, м** (**взати** – санскр. *bandh*, **десать** – лат. *decem*, **гжсь** – лат. *anser*, дав. верх. нім. – *gans*, **жгль** – *angulus*, **ржка** – лит. *ranka*).

Носові **л, л** спостерігаємо в позиції перед приголосними й у кінці слова, у позиції перед голосним кожному з них відповідали два звуки: носовому **л** – звукосполуки **є, и, ь** + носові приголосні **н, м**: **плати** – **пинати** – **пньл, взати** – **взимати** – **взьмл**; носовому **л** – голосні непереднього ряду **о, ы, ъ** + носові приголосні **н, м**: **джти** – **надымати** – **дъмл, пжто** – **запона**.

На письмі носові голосні передавали так званими юсами: юсом малим – **л** (**жати**); юсом великим – **л** (**ржка**); юсом малим йотованим – **ль** (**лати**); юсом великим йотованим – **ль** (**землељ, землељ**). Йотовані передавали звукосполуки **ј** + **л, л** на початку слова та після літери на позначення голосного (**льзыкъ, знаљ**) або вказували на м'якість попереднього приголосного (**любљ, лобљ**).

3. За тривалістю (часокількістю) звуки поділяються на **голосні повного творення** (**и, є, л, ъ, ы, оу, о, ж, а**) та **неповного творення**, або **редуковані** (зредуковані), від лат. *reductio* – зменшення, скорочення (**ь, ъ**). Позиційно редукованими, тобто несамостійними фонемами, були також **и, ы**, які розвинулися на місці редукованих **ь, ъ** перед **ј**: **житиє, синиє, криє**. Редуковані були коротшими від голосних **о, е**, хоча передавали однакові з ними в якісному відношенні звуки. Ці голосні ніколи не вживали на початку слова, вони стояли

після приголосних у середині чи кінці слова: **дньь, тьмьнь, сыннь, тьчьнь.**

4. За участю губ у творенні голосні поділялися на **лабіалізовані** – **о, оу** (на письмі також передавався лігатурою **Ѹ**), **ж, ъ** (останній, імовірно, набував огубленої артикуляції в сильній позиції) та **нелабіалізовані** – решта звуків.

Написання **оу**, яке складається з двох літер **о + у**, означає один звук [у], його використовували за аналогією до грецького письма, де лігатуру **ου** вживали для позначення звука [у]. Після м'яких і пом'якшених приголосних голосний [у] передавали лігатурою **ю**: **любы, коню**. На початку слова або складу **ю** передавала сполучення звуків [j] + [y]: **юньць, строюю**.

Старослов'янський **ѣ** вимовлявся, імовірно, як голосний переднього ряду низького піднесення [ʲa] з пом'якшенням попереднього приголосного: **хлѣбъ, вѣра, цѣна** тощо. В українській мові цьому голосному відповідає [і], який не чергується з голосним [е] незалежно від структури складу: *хліб – хліба, цін – ціна* тощо.

Як було зазначено, важливою ознакою старослов'янського вокалізму другої половини IX ст. була наявність у ньому голосних неповного творення, або редукованих (зредукованих) голосних **ь, ъ**, успадкованих від праслов'янської мови. У сучасних слов'янських мовах їх немає. В одних позиціях вони перетворилися на голосні повного творення, а в інших – занепали, повністю зредукувалися. Остаточо не визначено хронологію цього явища, але більшість учених схиляється до думки, що це почало відбуватися наприкінці XI – на початку XII ст. Отже, зредуковані **ь, ъ** не в усіх позиціях мали однакову звучність і тривалість. Розрізняють дві позиції зредукованих – слабку і сильну. У слабкій позиції ці голосні вимовлялися з меншою звучністю й тривалістю, наближаючись до нульової артикуляції, але остаточно не зливаючись з нею.

Редуковані **ь, ъ** були **слабкими**:

1) в абсолютному кінці слова: **ноштъ, сынъ;**

2) перед наступним складом з голосним повного творення: **пшьеница, кънига;**

3) перед наступним складом з редукованими **ь** та **ъв** сильній позиції: **льстьць**.

Пізніше у слов'янських мовах слабкі редуковані занепали й стали відповідати нулю звука: **ноштъ** – укр. *ніч*, **сынъ** – укр. *син*, **пъшеница** – укр. *пшениця*, **кънига** – укр. *книга*, **льстьць** – рос. *льстец*.

Сильною позиція редукованих **ь,ъ** була:

1) у складі під наголосом: **тъшта**, **съхнѣти**;

2) перед складом із редукованим слабким: **тъмьнъ**, **тъчьнъ**;

3) перед деякими групами приголосних: **тъгда**, **къгда**.

Пізніше у слов'янських мовах сильні редуковані вокалізувалися (прояснилися), на їх місці, наприклад, в українській і російській мовах розвинулися так звані випадні голосні **е, о**: **тъшта** – укр. *теща*, **съхнѣти** – укр. *сохнути*, **тъмьнъ** – укр. *темний*, **тъчьнъ** – укр. *точний*, **тъгда** – рос. *тогда*, **къгда** – рос. *когда*.

У фонетичній системі старослов'янської мови другої половини IX ст. продовжував також діяти праслов'янський **закон складового сингармонізму**, суть якого полягала в тому, що звуки сполучалися в складах за принципом однорідності їхньої передньої чи непередньої артикуляції: голосні переднього ряду сполучалися в складі з м'якими та пом'якшеними приголосними: **жена**, **лѣто**, а голосні непереднього ряду – із твердими приголосними: **сынъ**, **соухъ**, **кыдати**, **гынѣти** тощо. Закон складового сингармонізму зумовив перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових у праслов'янській мові. Пізніше у слов'янських мовах цей закон перестав діяти: **сынъ** – пор. укр. *син*, **кыдати** – пор. рос. *кидать* тощо.

Окрім того, у старослов'янській мові у зв'язку з діянням закону відкритого складу було обмеженим уживання голосних на початку слова, оскільки виникав так званий міжслівний гіатус, зияння, зяяння (лат. *hiatus* – щілина, розів) – збіг двох або кількох голосних в одному слові або на межі слів. Унаслідок цього ще в праслов'янській мові розвинулися так звані протетичні (приставні) приголосні *v, *j: пор. лит. *udra* – ст.-сл.

выдра, англ. *apple* – ст.-сл. **ѡбѡльнь**. Виняток у старослов'янській мові становили іншомовні запозичення: **анагностъ**, **анаѡема**, **апостолъ** тощо.

Приголосні в старослов'янській мові розрізнялися за тими самими характеристиками, що й у сучасній українській літературній мові (див. табл. на с. 66 підручника Леути О. І. Старослов'янська мова. К., 2001): за участю голосу й шуму – сонорні й шумні (останні – дзвінки та глухі); за місцем творення – губні (губно-губні й губно-зубні), язикові (передньо-, середньо-, задньоязикові); за способом творення – проривні, щілинні, африкати, зімкнено-прохідні, складні – **жд**, **шт** (останні є особливістю старослов'янського консонантизму, яким в сучасній українській літературній мові відповідають приголосні [дж], [ж], [ч]: **ѡждѡж** – *ходжу*, **межда** – *межа*, **ноштѡ** – *ніч*); за твердістю/м'якістю. Постійно твердими в старослов'янській мові були задньоязикові **г**, **к**, **ѡ**, які не сполучалися в складі з голосними переднього ряду: **ѡгѡтрѡ**, **кѡдати**, **гѡнѡшти**; постійно м'якими були шиплячі **ж**, **ч**, **ш**, свистячі африкати **с**, **ц**, складні **жд**, **шт** та постійно м'який середньоязиковий [j], для позначення якого в старослов'янській мові не було окремої літери, через що використовували йотовані, або лігатури, які передавали сполучення j + голосні: **ѡ** [j + а], **ѡ** [j + є], **ѡ** [j + ѡ], **ѡ** [j + ѡ], **ѡ** [j + ѡ]. Літера **и**, окрім свого безпосереднього звукового значення – голосний переднього ряду, високого піднесення (наприклад, **жити**, **вити**), у кінці слова після літер на позначення голосних також передавала звукосполуки [j + ь] або [j + и], наприклад, **синни** [с'ин'jь] – н. відм. одн., **синни** [с'ин'ji] – н. відм. множ. Позиційно пом'якшеними були приголосні, що сполучалися в складі з голосними переднього ряду: **и**, **ь**, **є**, **ѡ**, **ѡ**: **сила**, **дѡнь**, **великъ**, **ѡзати**, **лѡто**.

Отже, фонетична система старослов'янської мови другої половини IX ст., як і решти слов'янських мов цього періоду, зберігала звукові риси, властиві праслов'янській мові-основі, зумовлені законом відкритого складу та законом складового сингармонізму.

Література

1. Леута О. І. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 2001. С. 61 – 69.
2. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. К. : ВЦ «Академія», 2008. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Luchyk_Vasyl/Vstup_do_slovianskoi_fi_lolohii.pdf. С. 83 – 85.
3. Леута О. І. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 2001. С. 61 – 69.
4. Майборода А. В. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 1975. С. 53 – 65.

Матеріали до лекції № 3

Тема: Походження голосних звуків, їх чергування.

Звукові процеси, пов'язані з діянням закону відкритого складу

Контрольні питання

1. Система голосних звуків праслов'янської мови.
2. Походження голосних звуків.
3. Найважливіші чергування голосних звуків.
4. Монофтонгізація праіндоєвропейських дифтонгів перед приголосними та в кінці слова.
5. Зміни дифтонгічних сполучень «голосний + *m, n*» перед приголосними та в кінці слова.
6. Доля дифтонгічних сполучень **or, *ol, *el, *er* між приголосними.

Система праслов'янських голосних сформувалася на основі спільноіндоєвропейського (праіндоєвропейського) вокалізму. Система голосних спільноіндоєвропейської мови пізнішого періоду складалася з монофтонгів (**i, *e, *a, *o, *u*), дифтонгів (**e_i, *a_i, *o_i, *e_u, *a_u, *o_u*) та складотворчих сонантів – приголосних звуків, які наближалися за вимовою до голосних і могли самостійно утворювати склад (**ɾ, *l, *m, *n*). Усі голосні звуки на той час розрізнялися за їхньою якістю та за

часокількістю, тобто існували голосні звуки довгі й короткі. Отже, у спільноіндоевропейській мові була наявна так звана **квантитативна кореляція** (*квант* – від лат. *quantum* – скільки?): розрізнялися пари коротких і довгих звуків, причому така часокількісна ознака була властива і монофтонгам, і дифтонгам, і складотворчим сонантам. На праслов'янському ґрунті було втрачено квантитативну кореляцію, що зумовило появу нових звуків.

**Утрата квантитативної (часокількісної) кореляції
голосних-монофтонгів на праслов'янському ґрунті
(у дужках зазначено звуки старослов'янської мови)**

Праїндоевропейська мова. Довгі голосні	Праслов'янська мова	Праїндоевропейська мова. Короткі голосні	Праслов'янська мова
*ā	*а (а)	*ǎ	*о (о)
*ō	*а (а)	*ǫ	*о (о)
*ū	*у (ы)	*ǔ	*ь (ъ)
*ī	*і (и)	*i	*ь (ь)
*ē	*ě (ѣ), *а (а) після шиплячих та *j)	*e	*е (е)

Отже, унаслідок утрати квантитативної кореляції в праслов'янській мові утворилося вісім голосних монофтонгічного походження, серед яких чотири якісно нові – *у (ы), *ě (ѣ), *ь (ъ), *і (ь). З утратою квантитативної кореляції також пов'язана й утрата часокількісних чергувань у кореневих морфемах, які вносили відтінок у значення спільнокорених слів: **вьрати** – **сьбирати** (ь // и; *ī // *ī); **зъвати** – **сьзывати** (ь // ы; *ū // *ū). Такі зміни успадкували старослов'янська та інші слов'янські мови.

Голосні **дифтонгічного походження**, як і монофтонги, утратили розрізнення за часокількістю, а під час діяння в праслов'янській мові закону відкритого складу (ЗВС) монофтонгізувалися. **Монофтонгізація** – це процес переходу дифтонгів у голосні однорідної артикуляції, тобто в голосні-монофтонги.

*Зміни голосних-дифтонгів на праслов'янському ґрунті
(у дужках зазначено звуки старослов'янської мови)*

Праслов'янська мова (до ЗВС)	Праслов'янська мова (під час дії ЗВС)
*a _ı , *o _ı , *e _ı	*u (ou, ю)
*a _i , *o _i	*č (č), *i (и)
*e _i	*i (и)

Монофтонгізація дифтонгів відбувалася шляхом асиміляції (уподібнення) складових елементів дифтонгів *a, *o, *e до нескладових *u та *i.

*Зміни дифтонгічних сполучень на праслов'янському ґрунті
(у дужках зазначено звуки старослов'янської мови)*

Праслов'янська мова (до ЗВС)	Праслов'янська мова (під час дії ЗВС)
*in, *im, *en, *em	*ę (Ѧ)
*on, *om, *an, *am	*ǫ (Ѩ)

Монофтонгізація дифтонгічних сполучень відбувалася шляхом акомодатії (присотування) голосних до носового (назального) тембру приголосних *n, *m, результатом якої стала поява якісно нових носових голосних.

Отже, унаслідок монофтонгізації дифтонгів та дифтонгічних сполучень у праслов'янській мові розвинулося п'ять голосних дифтонгічного походження, серед яких виключно дифтонгічного походження були: ou, Ѧ, Ѩ. Голосні č, и були як дифтонгічного, так і монофтонгічного походження.

Таким чином, після втрати квантитативної кореляції та монофтонгізації система вокалізму праслов'янської мови пізньої доби нараховувала 11 голосних: *i (и), *e (є), *ь (ь), *ę (Ѧ), *č (č), *u (у), *u (ou), *o (о), *ǫ (Ѩ), *ъ (ъ), *a (а).

Як було зауважено, у спільноіндоєвропейській мові голосні розрізнялися не лише за якістю, але й за кількістю. Отже, у цій праві були наявні **кількісні чергування**, тобто чергування голосних різних за кількістю, але однакових за якістю: **бърати – съврати** (ь//и; *i//*ī); **зъвати – съзвати** (ъ//ы; *ǫ//*ū). Розрізнялися також **якісно-кількісні чергування**, тобто

чергування голосних різних і за якістю, і за кількістю: **горѣти** – **жарѣ** (o//a; *ǫ//*ē). Були також **якісні чергування**, тобто чергування голосних різних за якістю, але однакових за кількістю: **нести** – **носити** (e//o; *ě//*ǫ). На праслов'янському ґрунті внаслідок втрати квантитативної кореляції всі чергуванні стали якісним, оскільки голосні втратили таку ознаку, як кількість.

Унаслідок діяння закону відкритого складу **дифтонги** в праслов'янській мові не збереглися, оскільки вони мали спадну інтонацію, а отже, суперечили тенденції розташування звуків у складах за принципом висхідної звучності. Монофтонгізація дифтонгів відбувалася в позиції перед приголосним та в кінці слова шляхом уподібнення складових елементів дифтонгів *a, *o, *e до нескладових *ц та *і; у разі якщо дифтонг знаходився перед голосним, то він зазнавав перерозкладу, тобто складові елементи дифтонга відходили до попереднього складу, а нескладові до наступного, уподібнюючись за звучанням до найближчих приголосних *ц до *v (в), а *і до *j. Це зумовило появу якісно нових чергувань у праслов'янській мові, які були успадковані також усіма слов'янськими мовами: **коуѣж** – **ковати** (o//ov), **плюѣж** – **плевати** (ю//ev), **сыноуѣ** – **сынове** (ou//ov), **гнѣвъѣ** – **гнотти** (ѣ//oi).

Дифтонгічні сполучення **голосний + сонорні *n, *m** так само суперечили дії закону відкритого складу, а тому, як і дифтонги, у позиції перед приголосним і в кінці слова монофтонгізувалися шляхом пристосування голосного до носового тембру приголосного; у позиції ж перед голосним вони зазнавали перерозкладу: голосні *i, *e, *o, *a відходили до попереднього складу, створюючи його межу, а *n, *m – до наступного. Це призвело до появи якісно нових чергувань у праслов'янській мові, які були успадковані також усіма слов'янськими мовами в різні періоди їхнього розвитку: **възати** – **възьмѣ** – **възимати** (a//ьm//im), **дѣти** – **дѣмѣ** – **надымати** (ж//ьm//ьm). Унаслідок деназалізації, тобто втрати носового тембру назальними голосними, наприклад, в українській і російській мовах, на місці цих носових розвинулися ротові **а (я)**, **у (ю)**, що чергуються із сонорними **н**,

м або зі звукосполюками голосний + сонорний: *взяти – візьму* (а//м), *дути – дму – надимати* (у//м//им), рос. *память – помнить – поминать* (а//н//ин).

Дифтонгічні сполучення ***or, *ol, *el, *er** між приголосними також суперечили дії закону відкритого складу. Через те з метою відкриття складу в діалектах праслов'янської мови відбувалися різноманітні звукові зміни. У діалектах, що лягли в основу формування південнослов'янських мов, а також частини західнослов'янських (чеської та словацької) відкриття складу відбувалося шляхом подовження ***o** в ***a**, ***e** в ***ě (ǣ)** та подальшої метатези (перестановки) звуків, унаслідок чого утворилися **неповноголосні сполучення** ***-ra- (-ra-), *-la- (-la-), *-rě- (-rǣ-), *-lě- (-lǣ-)**.

У діалектах, що лягли в основу формування західнослов'янських мов, відкриття складу відбувалося шляхом перестановки голосного й сонорного, унаслідок чого утворилися **неповноголосні сполучення** ***ro, *lo, *re, *le**. Дехто з науковців відкриття складу в цих сполученнях пов'язує зі складотвотворчим характером приголосних, які під час дії закону відкритого складу виділяли після себе додаткові призвуки, подібні до попередніх ***o, *e**, які надалі вокалізувалися в голосні повного творення, а первинні ***o, *e** зазнавали занепаду.

У діалектах, що лягли в основу формування східнослов'янських мов, відкриття складу відбувалося шляхом виділення після сонорних ***r, *l** вторинних ***o, *e**, унаслідок чого утворилися **повноголосні сполучення** ***oro, *olo, *ere, *ele**. Як наголошує О. Царук, «повноголосся – одна з характерних для української мови фонетичних еволюцій, що насамперед повинна аналізуватися в колі інших подібних специфічно українських фонетичних явищ».

*Доля дифтонгічних сполучень *or, *ol, *el, *er
між приголосними в слов'янських мовах*

Праслов'янська мова	Старослов'янська мова	Польська мова	Українська мова
*borda	брада	broda	борода
*golva	глава	głowa	голова
*melko	млѣко	mleko	молоко
*bergъ	врѣгъ	brzeg	берег

Література

1. Леута О. І. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 2001. С. 71 – 75, 80 – 84.
2. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. К. : ВЦ «Академія», 2008. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Luchyk_Vasy/Vstup_do_slovianskoi_fi_lolohii.pdf. С. 93 – 97.
3. Майборода А. В. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 1975. С. 76 – 85, 89 – 94, 96 – 100.
4. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Д. : Наука і освіта, 1998. С. 127 – 159.

Матеріали до лекції № 4

**Тема: Формування праслов'янського консонантизму
й основні закономірності його розвитку**

Контрольні питання

1. Пом'якшення приголосних у сполученні з *j.
2. Сонорні у сполученні з *j.
3. Доля сполучень «губний + *j» у слов'янських мовах.
4. Зміна сполучень *sj, *zj.
5. Зміна сполучень *d + j, *t + j у слов'янських мовах.
6. Зміна сполучень *zgj, *zdj, *skj, *stj.
7. Зміна сполучень *gj, *kj, *xj.
8. Перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових приголосних:

- а) I перехідне пом'якшення (палаталізація);
- б) II перехідне пом'якшення (палаталізація);
- в) III перехідне пом'якшення. Закон Бодуена де Куртене.

Особливу роль у формуванні праслов'янської системи приголосних відігравав процес м'якшення, пов'язаний із впливом [*j] і **законом складового сингармонізму**, суть якого полягала в тому, що звуки сполучалися в складі за принципом однорідності їхньої передньої або непередньої артикуляції: м'які приголосні поєднувалися з голосними передньої артикуляції, а тверді – з голосними непередньої артикуляції.

Отже, звук [*j], який відігравав важливу роль у перебудові спільнослов'янського консонантизму, зазвичай виконував функцію іменного або дієслівного суфікса. У праїндоевропейський період [*j] стосовно попередніх приголосних залишався нейтральним і не впливав на їхню артикуляцію; пізніше, у праслов'янський період, у групах, які склалися з приголосного звука та [*j], активно почали відбуватися процеси взаємної асиміляції. Ці зміни зумовили появу нових консонантних артикуляцій і нових співвідношень у системі фонем спільнослов'янської мови:

1) [*j] у звукосполюках [*rj], [*lj], [*nj] викликав палаталізацію постійно твердих сонорних, які, впливаючи далі на звук [*j], повністю асимілювали його, унаслідок чого виникли м'які подовжені звуки, які на наступному етапі розвитку втратили довготу: *bourjā → **бѡѡрѡа**, *voljā → **волѡа**, *konjōs → **конѡ**; зміну звукосполук [*rj], [*lj], [*nj] у м'які сонорні [*r'], [*l'], [*n'] успадкували всі сучасні слов'янські мови, але пізніше в деяких із них м'якість було втрачено взагалі або тільки в окремих позиціях (пор.: укр. *море* – *морѡ* – *морю*);

2) у сполученнях з губними [*j], асимілюючи попередній губний, викликав його палаталізацію, а далі й сам асимілювався ним. Оскільки губні піддавалися палаталізації менше, ніж інші приголосні, то разом із втратою [*j] унаслідок його палаталізації після них виникав вторинний палатальний елемент, подібний до [*l]. У позиції на початку кореня цей елемент розвинувся в м'який приголосний [l'], тобто з'являвся епентетичний

(вставний) [л’], відомий тепер усім слов’янським мовам: **bjudo* → **блюдо**. У тих випадках, коли [*j] був суфіксом, рефлексі його в слов’янських мовах неоднакові: у східнослов’янських, сербській і хорватській мовах йому відповідає епентетичний [л’]: **lubjon* → **любляж**, **zemjā* → **земля**, **lovjā* → **ловля**; в інших слов’янських мовах епентетичний звук у таких позиціях відсутній, сліди його збережено лише в м’якості тих приголосних, після яких він стояв: польськ. *ziemia*, чеськ. *země*, слов. *zem*, в.-луж. і н.-луж. *zemja*. Вірогідно, у західнослов’янських мовах вторинний палатальний елемент втратився на пізнішому етапі їхнього розвитку під впливом аналогічного вирівнювання морфемного складу слів;

3) процес перетворення в шиплячі зубних приголосних пов’язаний із пересуненням артикуляції звуків назад: сполучення [*zj], [*sj] змінилися в довгі м’які шиплячі; на останньому етапі цього процесу шиплячі втрачали свою довготу: [*z’], [*š’] → [ж], [ш] (**mazjon* → **мажж**, **nosja* → **ноша**); їхня депалаталізація відбулася вже після розпаду спільнослов’янської мовної єдності;

4) сполучення [*dj], [*tj] в різних групах діалектів спільнослов’янської мови дали різні рефлексі: у російській мові один – [ж]; в українській і білоруській два – [дж] і [ж], причому африката [дж] збереглася непослідовно: в іменникових формах вона зазвичай спростилася (*межа*, *сажа*, *пряжа*, хоч південно-західним діалектам української мови відома вимова *меджа*, *саджа*, *пряджа*). У південнослов’янській групі мов відбулися інші зміни: [*dj] перетворилося на [жд] (**vodjos* → ст.-сл. **вождь**), [*tj] – на [шт] (ст.-сл. **свѣшга**). У західнослов’янських мовах сполученню [*dj] відповідають звуки [дз] і [з], а сполученню [*tj] – [ц] (польськ. *miedza*, чеськ. *svíce*). Наявність різних рефлексів [*dj], [*tj] у слов’янських мовах зумовлена тим, що процес зміни цих сполучень, розпочавшись ще в спільнослов’янській мові, завершився вже тоді, коли цієї мови не існувало, а отже, у кожній із слов’янських мов цей процес ішов самостійним шляхом;

5) звук [*j], вступаючи в асимілятивну взаємодію, впливав не тільки на суміжний з ним приголосний; відбулася зміна

звукосполук (спочатку палаталізувалися звуки, сусідні з [*j], а далі й попередні приголосні цих груп); сполучення [*zgj] [*ž:] → [ж:]; [*skj] [*šč] → [шч]; [*zdj] [*ždž] [ждж]; [*stj] [*šć] [штч] (*vizgjon → *вижжю* (рос.), *piskjon → *пищу*, *jēzdjon → *їжджу*, *rostjā → *роща*). У старослов'янській мові на місці праслов'янських звукосполук [*zgj] та [*zdj] утворився складний приголосний [жд]: *bryzgjon → **брыждж**, *prigvozdzjon → **пригвождж**; на місці [*stj], [*skj] – складний приголосний [шт]: *pustjon → **пущтж**, *iskjon → **иштж**;

б) звукосполуки [*gj], [*kj], [*xj] змінилися в шиплячі: [*ž'], [*č'], [*š'] → [ж], [ч], [ш]; задньоязикові під впливом [*j] поступово пересувалися вперед, у сферу артикуляції палатальних приголосних; унаслідок чого вони самі палаталізувалися, а далі змінювалися на шиплячі; на наступному етапі відбувалася повна прогресивна асиміляція шиплячими звука [*j] і виникнення довгих м'яких шиплячих (в одному звуковій реалізувалися дві однакові фонемі); на останньому етапі цього процесу шиплячі втратили їхню довготу й перетворилися на звуки з однофонемним значенням (*storgjōs → **стражь**, *sekjā → **сѣча**, *duxjā → **доуша**). Наслідки зміни задньоязикових під впливом [*j] у м'які шиплячі зберігають усі сучасні слов'янські мови; депалаталізація шиплячих відбувалася значно пізніше, не на спільнослов'янському ґрунті, а на ґрунті окремих слов'янських мов.

Вплив [*j] на приголосні та групи приголосних у праслов'янській і старослов'янській мовах

- [*gj] → [*ž'] → [ж']: **стражь**
- [*kj] → [*č'] → [ч']: **плачь**
- [*xj] → [*š'] → [ш']: **доуша**
- [*zj] → [*ž'] → [ж']: **кожа**
- [*sj] → [*š'] → [ш']: **ноша**
- [*dj] → [*žd'] → [жд']: **межда**
- [*tj] → [*št'] → [шт']: **свѣштга**
- [*rj] → [*r'] → [р']: **морк**
- [*lj] → [*l'] → [л']: **вола**
- [*nj] → [*n'] → [н']: **конь**

[*bj] → [*bl'] → [бл']: **ЛЮБЛѢЖ**
 [*vj] → [*vl'] → [вл']: **ЛОВЛА**
 [*mj] → [*ml'] → [мл']: **ЗЕМЛА**
 [*pj] → [*pl'] → [пл']: **КАПЛА**
 [*zdj] → [*žd'] → [жд']: **ПРИГВОЖДЖ**
 [*zgj] → [*žd'] → [жд']: **БРЫЖДЖ**
 [*stj] → [*št'] → [шт']: **ПОУШТЖ**
 [*skj] → [*št'] → [шт']: **ИШТЖ**

Отже, унаслідок асиміляції приголосних з наступним [*j] на праслов'янському ґрунті з'явилися нові палатальні звуки: [ж], [ч], [ш] (перший випадок походження шиплячих); м'які [р'], [л'], [н']; протиставлення приголосних фонем стало здійснюватися не лише за диференційними ознаками місця й способу творення, а й за ознакою їхньої палатальності / непалатальності; виникли нові чергування приголосних: [г] // [ж] – дроуґть – дроуґжж, [к] // [ч] – плакати – плачж, [х] // [ш] – соуґхь – соуґша, [з] // [ж] – р'ѣзати – р'ѣжж, [с] // [ш] – писати – пишж, [д] // [жд] – водити – вождж, [т] // [шт] – св'ѣтити – св'ѣшта, [р] // [р'] – брати сѧ – бориж сѧ, [л] // [л'] – клати – кољж, [н] // [н'] – поклонъ – поклонж сѧ, [б] // [бл'] – любити – люблѢж [в] // [вл'] – ловити – ловлѢж, [п] // [пл'] – капати – капла, [м] // [мл'] – земныи – земла та ін.

Слов'янські мови в певний період їхнього розвитку успадкували характерні для праслов'янської мови закони – відкритого складу (цей закон діяв приблизно до XI ст.) і складового сингармонізму (в одному складі могли бути тільки звуки однорідної артикуляції). Порушення закону складового сингармонізму тягло за собою різні звукові зміни. До найсуттєвіших із таких змін належать перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових приголосних [*g], [*k], [*x]: перед голосними переднього ряду задньоязикові не могли зберегтися й перетворювалися на приголосні, здатні пом'якшуватися в той період мовного розвитку. Розрізняють кілька умов палаталізації задньоязикових.

І палаталізація – це перехід [*g], [*k], [*x] в [*ž'], [*č'], [*š'] перед голосними переднього ряду [*i] ← [*ī], [*ь] ← [*ī],

[*ě] ← [*ē], [*e] ← [*ē], [*ĕ] ← [*in], [*im], [*en], [*em]: **дрoүгъ** – **дрoүжити**, **млѣко** – **млѣчнъ**, **страхъ** – **страшнъ** (другий випадок походження шиплячих). Це перехідне пом'якшення почало діяти ще в спільнослов'янській мові, його наслідки повністю зберегла старослов'янська мова, наявні вони й в усіх сучасних слов'янських мовах.

I перехідне пом'якшення задньоязикових

[*g] → [*ž'] → [ж']

[*k] → [*č'] → [ч'] – **перед *i (и), *e (е), *ь (ь), *ĕ (ѣ), *ě (ѣ)**

[*x] → [*š'] → [ш']

Наприклад:

дрoүжити – [*g] → [ж'] **перед и**

жена – [*g] → [ж'] **перед е**

чъсть – [*k] → [ч'] **перед ь**

придоша – [*x] → [ш'] **перед ѣ**

слышати – [*x] → [ш'] **перед а ← *ě (ѣ) ← *ē**

II палаталізація відбувалася значно пізніше, хоча теж ще в спільнослов'янській мові. На думку А. Брюкнера, I перехідне пом'якшення розвинулося орієнтовно в IV – III ст. до н. е., а друге – у I ст. н. е. Т. Лер-Сплавінський друге перехідне пом'якшення відносить до II – IV ст. н. е., Ф. Філін – до III – IV ст. н. е. II перехідне пом'якшення пов'язане з історією дифтонгів [*aj], [*oj], що на спільнослов'янському ґрунті дали рефлeksi [*ě] та [*i]. Ці голосні, як й інші голосні переднього ряду, вимагали пом'якшення приголосних, що стояли перед ними. Отже, на основі твердих приголосних [*g], [*k], [*x] утворилися м'які [*dz'], [*c'], [*s']. Пізніше афrikата [dz'] утратила проривний компонент і змінилися в приголосний [з'].

[*g] → [*z'] → [з']

[*k] → [*c'] → [ц'] **перед *ě (ѣ), *i (и) ← *aj, *oj**

[*x] → [*s'] → [с']

Наприклад: **врѣзѣ** – [*g] → [з'] **перед ѣ ← *ě ← *oj**

пци – [*k] → [ц'] **перед и ← *i ← *aj**

грѣси – [*x] → [с'] **перед и ← *i ← *aj**

Унаслідок II палаталізації в спільнослов'янській мові виникло чергування твердих задньоязикових [*g], [*k], [*x] з м'якими передньоязиковими [*z'], [*c'], [*s'], яке успадкувала

старослов'янська мова та інші слов'янські мови: **врѣгъ–врѣзѣ**, **дѣска–дѣсцѣ**, **влѣкъ–влѣци**.

Отже, **I й II перехідні пом'якшення** – це регресивні асиміляції, зумовлені насамперед діянням закону складового сингармонізму. II палаталізація, окрім того, пов'язана з діянням закону відкритого складу, оскільки задньоязикові змінювалися в м'які приголосні перед голосними переднього ряду, що розвинулися на місці дифтонгів.

III палаталізація – це перехід задньоязикових [**g*], [**k*], [**x*] у [**z'*], [**c'*], [**s'*]. Умови, що викликають його, досі остаточно не з'ясовано. Воно можливе тільки після голосних переднього ряду [**i*], [**ь*], [**ѣ*] та після пом'якшеного складотворчого [**r'*]: **овьца** (**ovьka*), **отьць** (**otьkь*), **лице** (**liko*), **мрьцати** (**mьrknѣti*). Тобто **III палаталізація**, на відміну від I та II, – це прогресивна асиміляція: попередній голосний впливає на наступний приголосний.

III перехідне пом'якшення задньоязикових

[**g*] → [**z'*] → [*з'*]

[**k*] → [**c'*] → [*ц'*] після ***і** (**и**), ***ь** (**ь**), ***ѣ** (**ѣ**) та ***r'** (**рь**)

[**x*] → [**s'*] → [*с'*]

Наприклад: **лицѣ** – [**k*] → [*ц'*] після **и**

вьсе [**ch*] → [*с'*] після **ь**

ктьнѣзь [**g*] → [*з'*] після ***ѣ** (**ѣ**)

дрьзати [**g*] → [*з'*] після **рь** ← ***r'**

Це пом'якшення відбувалося непослідовно: за однакових умов задньоязикові могли змінюватися або ні. І. Бодуен де Куртене пов'язує це явище з місцем наголосу в слові: задньоязикові змінювалися лише в тому випадку, коли вони належали до наголошеного складу. Інші вчені (О. Шахматов, М. Трубецькой, Т. Лер-Сплавінський) висували гіпотезу, що III палаталізація може відбуватися лише перед нелабілізованим звуком.

Отже, формування праслов'янського консонантизму пов'язане з процесом м'якшення приголосних, зумовленим впливом ***j** та законом складового сингармонізму, що призвело до появи палатальних приголосних і чергувань цих звуків зі споконвічно твердими приголосними. Такі зміни є історичними,

а чергування приголосних, що відбуваються при словозміні чи словотворенні, називають морфологічними.

Література

1. Леута О. І. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 2001. С. 75 – 79.
2. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. К. : ВЦ «Академія», 2008. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Luchyk_Vasyl/Vstup_do_slovianskoi_filologii.pdf. С. 95 – 96.
3. Майборода А. В. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 1975. С. 108 – 127.
4. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 1983. С. 96 – 106.

Матеріали до лекції № 5

Тема: Іменник

Контрольні питання

1. Категорія роду, числа, відмінка.
2. Типи відмінювання іменників за детермінативами.
3. Процес об'єднання різних типів відмінювання одного граматичного роду.
4. Словотвір іменників.

Категорія роду. Кожен іменник має рід – чоловічий, жіночий, середній. Ця категорія є самостійною, синтаксично незалежною. У неістот вона суто граматична, у істот – лексико-граматична: рід залежить від статі або від віку, наприклад, дорослості / недорослості. О. Потебня виникнення граматичної категорії роду відносить до первісної стадії творення мови. Вважають, що розрізнення за родами спочатку охоплювало лише назви осіб, а потім поширилося й на інші іменники.

Іменники чоловічого роду мали в називному відмінку однини закінчення:

- ъ: брат(р)ъ, сынъ, хлѣбъ;
- ь: конь, зать, огонь;
- а: владыка, слоуга, старѣшина;
- и: кѣнигочини, сѣди, крѣмчии;
- ы: рѣмы, камы, пламы.

Іменники жіночого роду мали в називному відмінку однини закінчення:

- а (-я): жена, глава, земля;
- ь: ноштъ, костъ, габлѣнь;
- и: поустыни, богыни, мати;
- ы: боуки, црѣкы, смокы.

Іменники середнього роду мали в називному відмінку однини закінчення:

- о: село, гнѣздо, тѣло;
- е (-є): лице, ложе, морк;
- а: дѣтѣ, телѣ, прасѣ.

У спільнослов'янській період іменники одного граматичного роду могли відмінювати за різними зразками й, навпаки, іменники різних родів відмінювали за одним зразком. Пізніше категорія роду стає провідною, і саме на її базі відбувається групування іменників у мовах слов'ян. Отже, групування іменників за родами спричинило повну перебудову спільнослов'янської системи відмінювання й зумовило зміну деяких відмінкових форм, у зв'язку з чим вони пов'язані вже з граматичним родом, а не з типом відмінювання. Тобто категорія роду стала впливати на систему відмінювання іменника, що спричинило зменшення кількості типів відмінювання, наприклад, в українській мові від шести до чотирьох: I відміна – переважно іменники жіночого роду; II – іменники чоловічого й середнього; III – жіночого; IV – середнього. III й IV відміни відрізняються від I та II морфологічними показниками: у цих відмінах збережено залишки відмінювання за детермінативами.

Категорія числа – вираження кількості позначуваних предметів. Для іменників ця категорія є самостійною, синтаксично незалежною.

Спільнослов'янська мова успадкувала від праїндоевропейської три числа: однину, двоїну, множину. Двоїну вживали на позначення парності або двох осіб, предметів. У двоїні тотожними були флексії називного, знахідного й кличного, родового й місцевого, давального й орудного відмінків.

Літературна українська мова зберігає залишки двоїни у формах орудного відмінка іменників типу *очі (очима), плечі (плечима), гроші (грошима), двері (дверима)*. Найвиразніші залишки – в українських говорах: у називному та знахідному відмінках флексії **-і (-ї)**: *дві хаті, дві калині, три години*, рідше – **-и (-и)**: *дві хвили, дві жмени*.

Категорія відмінка. Старослов'янська мова, як і решта давніх слов'янських мов, успадкувала від спільнослов'янської сім відмінків: два прями – називний і кличний та п'ять непрямих – родовий, давальний, знахідний, орудний і місцевий. Кличний відмінок був спеціалізований на вираженні функції звертання, тобто був назвою того, кого спонукають до дії, відповіді, якоїсь реакції, впливав на емоції, почуття, волевиявлення адресата: *дрюже даждь ми въ заимъ три хлѣбы* (Маріїн. Єв.). Серед непрямих відмінків особливої уваги заслуговують знахідний і місцевий. Форми знахідного відмінка однини в назвах істот у спільнослов'янській мові збігалися з формами називного відмінка (так звана граматична омонімія) в іменниках з основами на **ǫ*, **ǰ*, **ǫ*, **ї*: **bratъ* → **братъ**, **konъ* → **конъ**, **synъ* → **сынъ**, **gostъ* → **гостъ**, щоправда, пізніше у зв'язку з розвитком категорії істот – неістот у цих іменниках з'явилося нове закінчення **-a* → **-а**: **brata* → **брата** тощо. Форми місцевого відмінка могли вживатися без прийменника.

Типи відмінювання іменників за детермінативами. **Детермінативи** – це давні суфікси основи, її кінцеві структурні форманти. У праслов'янській мові, що зберігала у своїй основі систему відмінювання праїндоевропейської мови (у якій детермінатив, імовірно, був показником належності іменника до певної лексико-тематичної групи), відмінкові закінчення, найчастіше спільні для всіх іменників, приєднувалися до основи за допомогою детермінативів:

Н. *gen-ā (чиста основа)

Р. *gen-ā-ns

Д. *gen-ā-i

З. *gen-ā-n і т. д.

Або:

Н. *plod-ō-s *kon-jō-s *sūn-ŭ-s *gost-ŭ-s

Зн. *plod-ō-n *kon-jō-n *sūn-ŭ-n *gost-ŭ-n.

Поділ іменників за детермінативами не залежав від категорії роду, а самі детермінативи в праслов'янській мові виконували суто граматичну функцію, тобто були показником належності іменника до певного типу відмінювання. Отже, детермінативи характеризували типи відмінюваних іменних основ, на них ґрунтувалася багатовідмінкова система іменного відмінювання в спільнослов'янській мові.

У спільнослов'янській, старослов'янській та в інших давніх слов'янських мовах за детермінативами виділяли шість типів основ (перші п'ять – на голосний; шостий – на приголосний).

Іменники з основами на голосний:

I тип відмінювання – на *-ā, *-jā: *nog-ā → нога, *zem-jā → земля. Сюди належала переважна більшість іменників жіночого роду. У спільнослов'янському й старослов'янському відмінюванні імен з колишніми основами на *-ā, *-jā доволі чітко розрізняють дві групи: тверду – з твердим приголосним основи (ног-а) і м'яку – з м'яким приголосним основи (земл-а, пшениц-а).

**Відмінювання іменників I типу відмінювання
(твердий варіант)**

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	кънига	кънигы	кънизѣ
Р. в.	кънигы	кънигъ	кънигоу
Д. в.	кънизѣ	кънигамъ	кънигама
З. в.	кънигж	кънигы	кънизѣ
О. в.	кънигож	кънигами	кънигама
М. в.	кънизѣ	кънигахъ	къниоу
К. в.	къниго	кънигы	кънизѣ

**Відмінювання іменників I типу відмінювання
(м'який варіант)**

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	земля	земля	земли
Р. в.	земля	земль	землю
Д. в.	земли	землямъ	земляма
З. в.	земляж	земля	земли
О. в.	землеж	землями	земляма
М. в.	земли	земляхъ	землю
К. в.	земле	земля	земли

II тип відмінювання – на *-ō, *-jō: *gord-ō-s → град-ъ, *kon-jō-s → кон-ь, *sel-ō-n → сел-о, *pol-jō-n → пол-к. До цього типу належала найбільша за кількістю група іменників чоловічого й середнього родів. Розрізнялися дві групи відмінювання: тверда (град-ъ, сел-о) і м'яка (кон-ь, пол-к).

**Відмінювання іменників II типу відмінювання
(твердий варіант)**

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	влькъ	вльци	влька
Р. в.	влька	влькъ	влькоу
Д. в.	влькоу	влькомъ	влькома
З. в.	влькъ (-а)	влькы	влька
О. в.	влькомь	влькы	влькома
М. в.	вльцьѣ	вльцьѣхъ	влькоу
К. в.	вльче	вльци	влька

**Відмінювання іменників II типу відмінювання
(м'який варіант)**

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	морк	морга	мори
Р. в.	морга	морь	мору
Д. в.	мору	моремъ	морема
З. в.	морк	морга	мори
О. в.	моремь	мори	морема
М. в.	мори	морихъ	мору
К. в.	морк	морга	мори

III тип відмінювання – на *-й: *med-ŷ-s → меѢ-ѣ. Сюди належала невелика група іменників чоловічого роду: меѢѣ, сынѣ, волѣ, домѣ, полѣ, врѣхѣ.

Відмінювання іменників III типу відмінювання

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	сынѣ	сынове	сыны
Р. в.	сыноу	сыновѣ	сыновоу
Д. в.	сынови	сынѣмѣ	сынѣма
З. в.	сынѣ	сыны	сыны
О. в.	сынѣмѣ	сынѣми	сынѣма
М. в.	сыноу	сынѣхѣ	сыновоу
К. в.	сыноу	сынове	сыны

IV тип відмінювання – на *-ї: *kost-ŷ-s → костѣ, *gost-ŷ-s → гостѣ. Сюди належали іменники жіночого роду ношѣ, вѣшѣ, тѣнь тощо й нечисленна група іменників чоловічого роду гостѣ, тѣстѣ, затѣ та ін.

Відмінювання іменників IV типу відмінювання (жіночий рід)

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	костѣ	костѣѣ(-нѣ)	костѣ
Р. в.	костѣ	костѣи(-ни)	костѣю(-ню)
Д. в.	костѣ	костѣмѣ	костѣма
З. в.	костѣ	костѣ	костѣ
О. в.	костѣѣ(-нѣѣ)	костѣми	костѣма
М. в.	костѣ	костѣхѣ	костѣю(-ню)
К. в.	костѣ	костѣѣ(-нѣ)	костѣ

Відмінювання іменників IV типу відмінювання (чоловічий рід)

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	гостѣ	гостѣѣ(-нѣ)	гостѣ
Р. в.	гостѣ	гостѣи(-ни)	гостѣю(-ню)
Д. в.	гостѣ	гостѣмѣ	гостѣма
З. в.	гостѣ	гостѣ	гостѣ
О. в.	гостѣмѣ	гостѣми	гостѣма
М. в.	гостѣ	гостѣхѣ	гостѣю(-ню)
К. в.	гостѣ	гостѣѣ(-нѣ)	гостѣ

V тип відмінювання – на *-ū: **svekr-ū-s* → свекры. Це невелика група іменників жіночого роду, які зазнали найбільших змін: **любы, црькы, кры, бры, смокы** тощо. У називному відмінку однини ці іменники мали закінчення **-ы**, в усіх інших – різновид **-ъв-**.

Відмінювання іменників V типу відмінювання

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	БОУКЫ	БОУКЪВИ	БОУКЪВИ
Р. в.	БОУКЪВЕ	БОУКЪВЪ	БОУКЪВОУ
Д. в.	БОУКЪВИ	БОУКЪВАМЪ	БОУКЪВАМА
З. в.	БОУКЪВЪ	БОУКЪВИ	БОУКЪВИ
О. в.	БОУКЪВЪЖ(-ИЖ)	БОУКЪВАМИ	БОУКЪВАМА
М. в.	БОУКЪВЕ	БОУКЪВАХЪ	БОУКЪВОУ
К. в.	БОУКЫ	БОУКЪВИ	БОУКЪВИ

Іменники з основами на приголосний.

VI тип відмінювання – на **en*: **kor-en-ь* → кор-ен-ь, **im-e* → им-а (іменники чоловічого й середнього родів); на **es*: **neb-es-a* → неб-ес-а (небо) (іменники середнього роду); на **et*: **telę* – **tel-ęt-i* → тел-а – тел-ат-и (іменники середнього роду, що позначали дрібних або малих за віком істот); на **er*: іменники жіночого роду **mati* – *mat-er-e* → мати – мат-ер-е, дъшти – дъшт-ер-е ← *dъk-ti* – *dъk-ter-e*.

**Відмінювання іменників VI типу відмінювання
(з основою на *en)**

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	ИМА	ИМЕНА	ИМЕНЪ
Р. в.	ИМЕНЕ	ИМЕНЪ	ИМЕНОУ
Д. в.	ИМЕНИ	ИМЕНЬМЪ	ИМЕНЬМА
З. в.	ИМА	ИМЕНА	ИМЕНЪ
О. в.	ИМЕНЬМЪ	ИМЕНИ	ИМЕНЬМА
М. в.	ИМЕНЕ	ИМЕНЬХЪ	ИМЕНОУ
К. в.	ИМА	ИМЕНА	ИМЕНЪ

**Відмінювання іменників VI типу відмінювання
(з основою на *es)**

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	дрѣво	дрѣвеса	дрѣвесѣ
Р. в.	дрѣвесе	дрѣвесѣ	дрѣвесоу
Д. в.	дрѣвеси	дрѣвесемъ	дрѣвесьма
З. в.	дрѣво	дрѣвеси	дрѣвесѣ
О. в.	дрѣвесемъ	дрѣвеси	дрѣвесьма
М. в.	дрѣвесе	дрѣвесехъ	дрѣвесоу
К. в.	дрѣво	дрѣвеса	дрѣвесѣ

**Відмінювання іменників VI типу відмінювання
(з основою на *et)**

Відмінок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	телѣ	телѣта	телѣтѣ
Р. в.	телѣте	телѣтѣ	телѣтоу
Д. в.	телѣти	телѣтѣмъ	телѣтьма
З. в.	телѣ	телѣта	телѣтѣ
О. в.	телѣтѣмъ	телѣтьми	телѣтьма
М. в.	телѣте	телѣтѣхъ	телѣтоу
К. в.	телѣ	телѣта	телѣтѣ

**Відмінювання іменників VI типу відмінювання
(з основою на *er)**

Відмін ок	Однина	Множина	Двоїна
Н. в.	мати	матери	матери
Р. в.	матере	матерѣ	матерью
Д. в.	матери	матеремъ	матерьма
З. в.	матерѣ	матери	матери
О. в.	матерѣж(-ниж)	матерями	матерьма
М. в.	матери	матерехъ	матерью
К. в.	мати	матери	матери

Унаслідок семантичних (забуття первісного значення детермінатива), фонетичних і структурних чинників (змішування, злиття, взаємодія основ, посилення категорії роду, перерозподіл афіксальних елементів у слові, перетворення

деяких детермінативів на флексії, звукові зміни на стику суфіксів основи й флексій) уже перед розпадом праслов'янської мови й формуванням окремих слов'янських мов в історії слов'янської іменної словозміни починається розпад системи відмінювання за детермінативами. Натомість відбувається витворення системи відмінювання, що ґрунтується на якісно нових засобах вираження граматичних категорій, синтаксичних відношень між словами. Тобто за період існування спільнослов'янської мови докорінно змінилася будова основ (вони стали закінчуватися лише на приголосний) і флексій іменників, а, отже, детермінативи в пізній праслов'янській період уже не становили того підґрунтя, на яке спиралася система слов'янської іменної словозміни.

Отже, відбувається поступове посилення ролі флексій (як граматичного показника роду іменника), а всі основи стають консонантними. Усе це призводить до перегрупування різних типів відмінювання іменників на основі одного граматичного роду (з колишніх шести типів відмінювання, наприклад, в українській мові утворилося чотири сучасні відміни).

Основою сучасної **I відміни** стали іменники з колишніми основами на **-ā*, **-jā*. Сюди також відійшли іменники жіночого роду з колишніми основами на **-ū* (*буква, церква*), на **-ī* (*пісня, миша*), на приголосний **-r* (*дочка*).

До сучасної **II відміни** ввійшли іменники: чоловічого роду на **-ō*, **-jō* (*город, кінь*); середнього роду на **-ō*, **-jō* (*добро, поле*); чоловічого роду на **-ū*, які не завжди чітко розмежовувалися з іменниками чоловічого роду давніх основ на **-ō* (*син, віл*); чоловічого роду на **-ī*, які не завжди чітко розмежовувалися з іменниками давніх основ на **-jō* (*гість, тість*); жіночого роду на **-ī* (так звана маскулінізація, за Ю. Шевельовим, зумовлена занепадом зредукованих та формальною наближеністю іменників жіночого роду до чоловічого): *степ, насип, полин, біль* тощо; чоловічого роду колишніх основ на приголосний **-en* (*корінь, перстень*); середнього роду колишніх основ на приголосний **-es* (*небо, слово*).

Основою сучасної **III відміни** стали іменники жіночого роду колишнього IV типу на ***-ī**: *ніч, сіль, милість* тощо, сюди також відійшла невелика група іменників з основою на ***-ū**: (*любов, кров*) та іменник з колишньою основою на ***er** *мати*.

Сучасна **IV відміна** сформувалася на ґрунті іменників середнього роду колишніх основ на приголосний ***-et, *-en** (***-men**): *теля, ім'я* тощо.

Найпродуктивнішим способом словотвору праслов'янської мови була **суфіксація** (суфікси **-acz, -ostь, -ьсь, -tel**), наприклад: укр. *втікач, шукач*, болг. *кунувач*, пол. *zdobywacz*, серб. *глумац*; укр. *радість (радості)*, рос. *низость*, старосл. **благость**; укр. *кравець*, рос. *чтец*, білорус. *пльвец*, болг. *среднегорец*, словац. *malajec*, чes. *hlidas*, старосл. **льстьць**; рос. *родитель*; укр. *визволитель*, болг. *даритель*, старосл. **оучитель**.

Префіксація збереглася частково (***so-, *pra-**): рос. *собрат*, білорус. *сабрат*; чes. *prales*, укр. *прабатьківщина*, словен. *pradavnina*, серб. *прадомовина*.

Складання слів та основ позначено книжним характером, що широко виявляє себе в старослов'янській мові: **благоволенік, благообразік, благочьстик** тощо; ***voevoda, *licemерь, *listopadъ**, болг. *кождер*, серб. *душогубец*, білорус. *першацвет*, чes. *sebekrivitka*, укр. *листопад* тощо.

Отже, слов'янський іменник протягом історії його розвитку зазнав суттєвих змін насамперед у системі відмінювання, яка на сучасному етапі орієнтована на граматичне значення роду, а не на давні суфікси основ, що зумовило уніфікацію відмінювання іменників. Граматична категорія числа стала виявляти себе в опозиції однина/множина, оскільки двоїна граматично почала збігатися з формами множини. Найпродуктивнішими способами творення іменників на сучасному етапі розвитку слов'янських мов залишаються ті самі, які були властиві й спільнослов'янській мові: суфіксація, префіксація, словоскладання.

Література

1. Леута О. І. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 2001. С. 93 – 108.

2. Майборода А. В. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 1975. С. 133 – 162.

3. Семенов О. М. Вступ до слов'янської філології. Глухів : РВВ ГДПУ, 2002. С. 108 – 110.

Матеріали до лекції № 6

Тема: Займенник. Прикметник

Контрольні питання

1. Розряди займенників.
2. Особові і зворотний займенники та їх відмінювання. Вираження 3-ої особи формами вказівних займенників.
3. Неособові займенники та їх відмінювання.
4. Групи прикметників за значенням.
5. Іменні та займенникові форми прикметників та їх відмінювання.
6. Творення й відмінювання прикметників вищого й найвищого ступенів порівняння.

Займенники в слов'янських мовах становлять невеликий за кількістю, здавна сформований, часто вживаний лексико-граматичний розряд. У спільнослов'янській і старослов'янській мовах (як і в сучасній українській) були займенники особові й неособові.

Особові займенники: азъ (аазъ, аа), ты, мы, вы, вѣ, ва та зворотний себе.

Неособові займенники:

присвійні: мои, мою, моя, твои, твою, твоя, свои, свою, своя, нашъ, наше, наша, вашъ, ваше, ваша;

вказівні: съ, се, си; тѣ, то, та; онъ, оно, она; и, к, а; овъ, ово, ова; такъ, тако, така; сикъ, сико, сика;

питальні: кѣто, чѣто, чьи – чии, кѣи – кии, которъ – котеръ, какъ – какьи;

заперечні: никѣто, ничѣто, ничии, никѣи;

неозначені: нѣкъто, нѣчьто, нѣкьи, етеръ;

означальні: ВЬСЬ, ВЬСЕ, ВЬСА, ВЬСІАКЪ, ВЬСАКО, ВЬСАКА, КЪЖЬДО, САМЪ, НИЪ, ИНО, ИНА;
відносні: И(ЖЕ), К(ЖЕ), П(ЖЕ), КЪТО, ЧЪТО.

Зразок відмінювання особових займенників

Н. в.	АЗЪ	ТЫ	МЫ	ВЫ
Р. в.	МЕНЕ	ТЕБЕ	НАСЪ	ВАСЪ
Д. в.	МЬНѢ, МИ	ТЄБѢ, ТИ	НАМЪ, НЫ	ВАМЪ, ВЫ
З. в.	МѦ, МЕНЕ	ТѦ, ТЕБЕ	НЫ, НАСЪ	ВЫ, ВАСЪ
О. в.	МЬНОУЖ	ТОВОУЖ	НАМИ	ВАМИ
М. в.	МЬНѢ	ТЄБѢ	НАСЪ	ВАСЪ

Зразок відмінювання особових займенників вѢ, ВА

Н. в.	ВѢ	ВА
Р. в. – М. в.	НАЮ	ВАЮ
Д. в. – О. в.	НАМА	ВАМА
З. в.	НА	ВА

Зразок відмінювання зворотного займенника себе

Н. в.	
Р. в.	СЕБЕ
Д. в.	СЕБѢ, СИ
З. в.	СА, СЕБЕ
О. в.	СОВОУЖ
М. в.	СЕБѢ

Для вираження III особи формами вказівних займенників ще в спільнослов'янській мові стали вживати так званий предметно-особовий займенник, який за походженням є вказівним, анафоричним, що утворився ще до появи слов'янських писемних пам'яток. Анафоричний (той, що відсилає до попереднього) вказівний займенник **и, ѡ, к** у формі називного відмінка в усіх слов'янських мовах вийшов з ужитку,

його заступили форми **онъ, она, оно**: **онъ** – **кго, кмоу** тощо. Із часткою **же** цей займенник уживали як відносний.

Неособові займенники, крім займенників **къто, чьто, никъто, ничьто, нѣкъто, нѣчьто**, розрізнялися за родами. У відмінюванні неособових займенників було дві групи (варіанти): тверда (зразок відмінювання – займенник **тъ**) і м'яка (зразок відмінювання – **сь** або **и**), займенники **вьсь, вьсе, вьста** відмінювали за мішаним варіантом відмінювання, деякі займенники відмінювали за зразком іменників колишнього I і II типів відмінювання або як іменні прикметники.

**Зразок відмінювання неособових займенників
(твердий варіант) однина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	тъ	то	та
Р. в.	того	того	тойа
Д. в.	томуу	томуу	тойи
З. в.	тъ	то	тъж
О. в.	тѣмь	тѣмь	тойж
М. в.	томь	томь	тойи

**Зразок відмінювання неособових займенників
(твердий варіант) множина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	ти	та	ты
Р. в.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ
Д. в.	тѣмъ	тѣмъ	тѣмъ
З. в.	ты	та	ты
О. в.	тѣми	тѣми	тѣми
М. в.	тѣхъ	тѣхъ	тѣхъ

**Зразок відмінювання неособових займенників
(твердий варіант) двоїна**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – 3. в.	Ѣа	Ѣѣ	Ѣѣ
Р. в. – М. в.	Ѣою	Ѣою	Ѣою
Д. в. – О. в.	Ѣѣма	Ѣѣма	Ѣѣма

За твердим варіантом також відмінювали неособові займенники: онѣ, оно, она, овѣ, ово, ова, ѣакѣ, ѣако, ѣака, сикѣ, сико, сика, которѣ – котерѣ, какѣ, кѣто, никѣто, нѣкѣто, вѣсакѣ, вѣсако, вѣсака, кѣждо, самѣ, инѣ, ино, ина.

**Зразок відмінювання неособових займенників
(м'який варіант) одина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	и	ѣ	ѣа
Р. в.	ѣго	ѣго	ѣѣа
Д. в.	ѣмоу	ѣмоу	ѣи
3. в.	и	ѣ	ѣѣ
О. в.	имѣ	имѣ	ѣѣѣ
М. в.	ѣмѣ	ѣмѣ	ѣи

**Зразок відмінювання неособових займенників
(м'який варіант) множина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	и	ѣа	ѣѣа
Р. в.	ихѣ	ихѣ	ихѣ
Д. в.	имѣ	имѣ	имѣ
3. в.	ѣѣа	ѣа	ѣѣа
О. в.	ими	ими	ими
М. в.	ихѣ	ихѣ	ихѣ

**Зразок відмінювання неособових займенників
(м'який варіант) двоїна**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – З. в.	ѣа	и	и
Р. в. – М. в.	ѣю	ѣю	ѣю
Д. в. – О. в.	има	има	има

За м'яким варіантом також відмінювали неособові займенники: **мон, моє, моя, твоє, твоя, своя, своя, наш, наше, наша, ваш, ваше, ваша, сь, се, си, чьто, чьи – чии, кьи – кии, ничьто, ничии, никьи, нѣчьто, нѣкьи, и(же), к(же), ѣ(же), чьто.**

**Зразок відмінювання неособового займенника вьсь
(мішаний варіант) одина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	вьсь	вьсе	вься
Р. в.	вьсего	вьсего	вьсѣѣ
Д. в.	вьсеѣѣ	вьсеѣѣ	вьсеи
З. в.	вьсь	вьсе	вьсѣ
О. в.	вьсѣѣ	вьсѣѣ	вьсѣѣ
М. в.	вьсѣѣ	вьсѣѣ	вьсеи

**Зразок відмінювання неособового займенника вьсь
(мішаний варіант) множина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	вьси	вься	вьсѣ
Р. в.	вьсѣхъ	вьсѣхъ	вьсѣхъ
Д. в.	вьсѣмъ	вьсѣмъ	вьсѣмъ
З. в.	вься	вься	вьсѣ
О. в.	вьсѣми	вьсѣми	вьсѣми
М. в.	вьсѣхъ	вьсѣхъ	вьсѣхъ

**Зразок відмінювання неособового займенника *всь*
(мішаний варіант) двоїна**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – З. в.	всьѧ	всьѣ	всьѣ
Р. в. – М. в.	всьєю	всьєю	всьєю
Д. в. – О. в.	всьѣма	всьѣма	всьѣма

**Зразок іменного відмінювання
неособового займенника *єтеръ(-о, -а)* одина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	єтеръ	єтеро	єтера
Р. в.	єтера	єтера	єтеры
Д. в.	єтероу	єтероу	єтерѣ
З. в.	єтеръ	єтеро	єтерѡ
О. в.	єтеромъ	єтеромъ	єтероѡ
М. в.	єтерѣ	єтерѣ	єтерѣ

**Зразок іменникового відмінювання неособового
займенника *єтеръ(-о, -а)* множина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	єтери	єтера	єтеры
Р. в.	єтеръ	єтеръ	єтеръ
Д. в.	єтеромъ	єтеромъ	єтерамъ
З. в.	єтеры	єтера	єтеры
О. в.	єтеры	єтеры	єтерами
М. в.	єтерѣхъ	єтерѣхъ	єтерахъ

**Зразок іменникового відмінювання
неособового займенника єтеръ(-о, -а) двоїна**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – З. в.	єтера	єтерѣ	єтерѣ
Р. в. – М. в.	єтероу	єтероу	єтероу
Д. в. – О. в.	єтерома	єтерома	єтерама

Прикметник у спільнослов'янській мові як окрема частина мови постає на основі синтаксичної функції атрибута, поступово виділяючись із загальної групи імен, уточнюючи разом з тим і значення іменника як частини мови. У спільноіндоєвропейській мові імена, уживані у функції означення, відрізнялися від імен, які були назвами предметів, тільки тим, що узгоджувалися граматично з іменниками – назвами предметів.

Система відмінювання прикметників, як і іменників, зумовлена наявністю граматичних категорій роду, числа й відмінка, проте в прикметника, на відміну від іменника, форми роду, числа й відмінка цілком синтаксичні; це форми граматичного відношення прикметників до означуваних слів, форми узгодження з ними. Флексії прикметників слугують для вираження ще більш абстрагованих значень, ніж флексії іменників. Саме тому в системі відмінкових форм прикметників немає тієї різноманітності закінчень за типами відмінювання, яка становила одну з найхарактерніших рис відмінювання іменників давньоукраїнської мови.

Спочатку будь-яким словом-іменем позначали предмет і його якісну ознаку, поступово атрибутивна функція закріплюється за тими іменами, у семантиці яких сильніше виявлено значення якості, ознаки, а значення предметності послаблено, а надалі й зовсім утрачено: пор., наприклад, *голубий* від *голуб* ← **golqьbь* (ознака якості кольору), *зелений* від *зело* ← **zelo* (ознака кольору).

Отже, унаслідок диференціації загального класу імен на імена з предметним значенням та імена з атрибутивним значенням абстрагованої від предмета якості або властивості виникають окремі самостійні частини мови – іменник

і прикметник. Тобто між іменником і прикметником існує прямий генетичний зв'язок, прикметник виникає пізніше на ґрунті імен із синтаксичною функцією означення (атрибута).

Спільнослов'янській і старослов'янській мовам були властиві ті самі розряди прикметників, що й у сучасній українській мові: **якісні**, **відносні** та **присвійні**.

Якісні прикметники виражали якість предмета безпосередньо своїм значенням, а не через відношення до інших предметів чи приналежність особі. Такі прикметники могли бути первинними, або непохідними, основа яких не була ускладнена суфіксами: **малъ**, **новъ**, **синь**, **бѣлъ**, **младъ**. Якісні прикметники могли також творитися за допомогою суфіксів, найпоширенішими з яких були: **-окъ** (**высокъ**), **-тъкъ**, **-ькъ** (**гладъкъ**, **горькъ**), **-ьнъ** (**безоумьнъ**), **-лъ** (**крѣгль**), **-ивъ**, **-ьливъ** (**милостивъ**, **завидьливъ**), **-итъ**, **-овитъ** (**срьдитъ**, **домовитъ**), **-оватъ** (**бѣловатъ**), **-атъ** (**богатъ**), **-тъ**, **-твъ** (**сътъ**, **чръствъ**), **-ръ** (**добръ**).

Відносні прикметники утворювалися від іменників за допомогою основних суфіксів **-ьнъ**, **-ѣнъ**, **-анъ**: **желѣзьнъ**, **мѣдѣнъ**, **воштанъ** тощо.

Присвійні прикметники утворювалися від іменників, назв людей і тварин, за допомогою суфіксів: **-овъ**, **-евъ** (**львовъ**, **кесаревъ**, **змиквъ**), **-ь** (**отъчь**), **-инъ** (**вокводинъ**, **марининъ**), **-ин** (**божин**), **-ьнъ** (**матерьнъ**). Прикметники, утворені за допомогою суфікса **-ьскъ**, виражали приналежність не одній особі, а групі осіб: **женьскъ**, **людьскъ**, **дѣтѣскъ**.

Іменні (нечленні) прикметники, успадковані ще від праіндослов'янської мови, мали лише два типи відмінювання: прикметники чоловічого й середнього родів відмінювали, як іменники чоловічого й середнього родів колишніх основ на ***-ǫ**, ***-jǫ**; прикметники жіночого роду – як іменники жіночого роду колишніх основ на ***-ā**, ***-jā**. Однакові відмінкові форми іменників і нечленних прикметників зумовлені тим, що ті й ті виділились із загальної групи імен. Розрізняли твердий – **новъ** (**-o**, **-a**) і м'який – **синь** (**-я**, **-ja**) варіанти відмінювання цих прикметників.

*Зразок відмінювання іменних прикметників
(твердий варіант) однина*

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	НОВЪ	НОВЪ	НОВА
Р. в.	НОВА	НОВА	НОВЫ
Д. в.	НОВОУ	НОВОУ	НОВѢ
З. в.	НОВЪ	НОВО	НОВЖ
О. в.	НОВОМЪ	НОВОМЪ	НОВОЖ
М. в.	НОВѢ	НОВѢ	НОВѢ

*Зразок відмінювання іменних прикметників
(твердий варіант) множина*

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	НОВИ	НОВА	НОВЫ
Р. в.	НОВЪ	НОВЪ	НОВЪ
Д. в.	НОВОМЪ	НОВОМЪ	НОВАМЪ
З. в.	НОВЫ	НОВА	НОВЫ
О. в.	НОВЫ	НОВЫ	НОВАМИ
М. в.	НОВѢХЪ	НОВѢХЪ	НОВАХЪ

*Зразок відмінювання іменних прикметників
(твердий варіант) двоїна*

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – З. в.	НОВА	НОВѢ	НОВѢ
Р. в. – М. в.	НОВОУ	НОВОУ	НОВОУ
Д. в. – О. в.	НОВОМА	НОВОМА	НОВАМА

**Зразок відмінювання іменних прикметників
(м'який варіант) одина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	синь	синє	синга
Р. в.	синга	синга	синьа
Д. в.	синю	синю	сини
З. в.	синь	синє	синьж
О. в.	синємь	синємь	синєж
М. в.	сини	сини	сини

**Зразок відмінювання іменних прикметників
(м'який варіант) множина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	сини	синга	синьа
Р. в.	синь	синь	синь
Д. в.	синємъ	синємъ	сингамъ
З. в.	синьа	синга	синьа
О. в.	сини	сини	сингами
М. в.	синиухъ	синиухъ	синиухъ

**Зразок відмінювання іменних прикметників
(м'який варіант) двоїна**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – З. в.	синга	сини	сини
Р. в. – М. в.	синю	синю	синю
Д. в. – О. в.	синема	синема	сингама

З виникненням членних форм прикметників, які прийняли на себе функцію означення, іменні прикметники поступово втратили відмінювання й залишилися для вираження присудковості. **Займенникові (членні) прикметники** були відомі вже спільнослов'янській мові. Процес їх виникнення зумовлений уживанням імен у функції означення. Утворювалися

членні прикметники додаванням до іменних прикметників відмінкових форм займенників **и, є, ѿ**, які, виконуючи функцію своєрідного постпозитивного артикля, первісно підкреслювали визначеність якості або властивості предмета й зосереджували увагу мовця саме на цій його рисі. Згодом, коли займенники **и, є, ѿ** з окремого самостійного слова перетворилися на складники прикметників, значення вказівності, визначеності таких займенників слабшало, і вони почали передавати узагальнення тієї чи тієї ознаки.

Зразок відмінювання займенникових (членних) прикметників (твердий варіант) однина

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	НОВЫН	НОВОК	НОВАѦ
Р. в.	НОВАКГО	НОВАКГО	НОВЫѦ
Д. в.	НОВОУКМОУ	НОВОУКМОУ	НОВѢИ
З. в.	НОВЫН	НОВОК	НОВЖѦ
О. в.	НОВЫИМЬ	НОВЫИМЬ	НОВОУЖ
М. в.	НОВѢКМЬ	НОВѢКМЬ	НОВѢИ

Зразок відмінювання займенникових (членних) прикметників (твердий варіант) множина

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	НОВЫН	НОВАѦ	НОВЫѦ
Р. в.	НОВЫИХЪ	НОВЫИХЪ	НОВЫИХЪ
Д. в.	НОВЫИМЪ	НОВЫИМЪ	НОВЫИМЪ
З. в.	НОВЫѦ	НОВАѦ	НОВЫѦ
О. в.	НОВЫИМИ	НОВЫИМИ	НОВЫИМИ
М. в.	НОВЫИХЪ	НОВЫИХЪ	НОВЫИХЪ

**Зразок відмінювання займенникових (членних) прикметників
(твердий варіант) двоїна**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – З. в.	новага	новѣи	новѣи
Р. в. – М. в.	новою	новою	новою
Д. в. – О. в.	новыма	новыма	новыма

**Зразок відмінювання займенникових (членних) прикметників
(м'який варіант) одина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	сини	синек	синіага
Р. в.	синіакго	синіакго	синьѡѡ
Д. в.	синюкмоу	синюкмоу	сини
З. в.	сини	синек	синьѡѡ
О. в.	синиимь	синиимь	синєѡѡ
М. в.	синиимь	синиимь	сини

**Зразок відмінювання займенникових (членних) прикметників
(м'який варіант) множина**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	сини	синіага	синѡѡѡ
Р. в.	синиихъ	синиихъ	синиихъ
Д. в.	синиимъ	синиимъ	синиимъ
З. в.	синѡѡѡ	синіага	синѡѡѡ
О. в.	синиими	синиими	синиими
М. в.	синиихъ	синиихъ	синиихъ

**Зразок відмінювання займенникових (членних) прикметників
(м'який варіант) двоїна**

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – З. в.	синіага	сини	сини
Р. в. – М. в.	синюю	синюю	синюю
Д. в. – О. в.	синиима	синиима	синиима

У займенникових прикметниках, імовірно, ще в спільнослов'янській період розпочався процес стягнення закінчень. Спочатку випадав інтервокальний [*j], потім уподібнилися голосні, які пізніше зазнали стягнення: **ДОБРАГО** ← **ДОБРААГО** ← **ДОБРАКГО** ← **dobrajego*. Напевно, стягнення відбувалося в непрямих відмінках; у називному й знахідному відмінках цей процес розпочався значно пізніше. Форми родового й давального відмінків типу *доброго, доброму* виникли під впливом аналогії до займенників типу *кого, того, кому, тому*.

Якісні прикметники в спільнослов'янській мові мали два ступені порівняння – вищий і найвищий. Вищий ступінь порівняння утворювали за допомогою суфікса **-je-* (з **-jes-*), який приєднували до безсуфіксної основи або до основи із здавна змертвілими суфіксами. Цей суфікс використовували лише у формах називного та знахідного відмінків вищого ступеня порівняння прикметників середнього роду (пор. старосл. **БОЛЕ**, **МЬНЕ**, **ВЫШЕ**, **КРѢПЛЕ**). Зберігся цей суфікс у сучасній російській мові: *тверже, круче, проще, больше*. Українська мова втратила утворення такого типу.

Суфікс **-ьш-** ← **-ъš-* ← **-jъš-* у спільнослов'янській та старослов'янській мовах утворював форми вищого ступеня порівняння від деяких безсуфіксних прикметників (**ХҀҀЖДЬШИ**) та від кореня прикметників із суфіксами **-ок-**, **-ек-**, **-ьк-**, **-ьк-** (**ВЫСОКА** – **ВЫШЬШИ**, **ДАЛЕКА** – **ДАЛЬШИ**, **НИЗЪКА** – **НИЖЬШИ**, **ТАЖЬКА** – **ТАЖЬШИ**). Суфікс **-ьш-** наявний також у суплетивних формах вищого ступеня порівняння (**ДОБРА** – **ЛУЧЬШИ**, **ВЕЛИКА** – **БОЛЬШИ**).

Суфікс **-ѣиш-** (**-аниш-**) ← **-ějъš-* творив вищий ступінь порівняння від решти прикметникових основ: **БОГАТѢИШИ**, **ВѢРЬНѢИШИ**, **МЪНОЖАИШИ**.

Важливо зауважити, що творення вищого ступеня за допомогою суфіксів мало деякі особливості. Так, у формах називного відмінка однини прикметників чоловічого й середнього родів суфікс **-ьш-** не зберігся, замість нього постають варіанти чоловічого роду **-ни**; середнього **-є**,

наприклад, вищий ступінь прикметника **высокъ** у називному відм. чол. р. має форму **вышини**; сер. р. – **выше**.

Суфікс **-ѣиш-** (**-аиш-**) у називному відмінку має варіанти чоловічого роду **-ѣи** (**-аи**), середнього роду **-ѣк** (**-ак**), напр.: вищий ступінь порівняння прикметника **вѣрьнѣ** у називному відм. чол. р. – **вѣрьнѣи**; сер. р. – **вѣрьнѣк**.

Зразок відмінювання прикметників вищого ступеня порівняння із суфіксом -ѣш- (однина)

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	вышини	выше	вышьши
Р. в.	вышьша	вышьша	вышьша
Д. в.	вышьшю	вышьшю	вышьши
З. в.	вышини	выше	вышьшѣ
О. в.	вышьшемь	вышьшемь	вышьшеѣ
М. в.	вышьши	вышьши	вышьши

Зразок відмінювання прикметників вищого ступеня порівняння із суфіксом -ѣш- (множина)

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	вышьше(и)	вышьша	вышьша
Р. в.	вышьшь	вышьшь	вышьшь
Д. в.	вышьшемь	вышьшемь	вышьшамь
З. в.	вышьша	вышьша	вышьша
О. в.	вышьши	вышьши	вышьшами
М. в.	вышьшихъ	вышьшихъ	вышьшихъ

Зразок відмінювання прикметників вищого ступеня порівняння із суфіксом -ѣш- (двоїна)

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – З. в.	вышьша	вышьши	вышьши
Р. в. – М. в.	вышьшю	вышьшю	вышьшю
Д. в. – О. в.	вышьшема	вышьшема	вышьшама

Зразок відмінювання прикметників вищого ступеня порівняння із суфіксом -ѣиш(-аиш-) (однина)

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	мѣножан	мѣножаѣ	мѣножанши
Р. в.	мѣножанша	мѣножанша	мѣножанша
Д. в.	мѣножаншю	мѣножаншю	мѣножанши
З. в.	мѣножан	мѣножаѣ	мѣножаншѣ
О. в.	мѣножаншємь	мѣножаншємь	мѣножаншєиѣ
М. в.	мѣножанши	мѣножанши	мѣножанши

Зразок відмінювання прикметників вищого ступеня порівняння із суфіксом -ѣиш(-аиш) (множина)

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в.	мѣножанше(и)	мѣножаша	мѣножанша
Р. в.	мѣножаншь	мѣножаншь	мѣножаншь
Д. в.	мѣножаншємъ	мѣножаншємъ	мѣножаншамъ
З. в.	мѣножанша	мѣножаша	мѣножанша
О. в.	мѣножаншими	мѣножаншими	мѣножаншами
М. в.	мѣножаншихъ	мѣножаншихъ	мѣножаншахъ

Зразок відмінювання прикметників вищого ступеня порівняння із суфіксом -ѣиш(-аиш) (двійна)

Відмінок	ч. р.	с. р.	ж. р.
Н. в. – З. в.	мѣножанша	мѣножанши	мѣножанши
Р. в. – М. в.	мѣножаншю	мѣножаншю	мѣножаншю
Д. в. – О. в.	мѣножаншема	мѣножаншема	мѣножаншема

Повні (займенникові) форми вищого ступеня порівняння утворювалися додаванням до короткої форми відповідного відмінка займенників **и, ѓ, ю**. Ці форми відмінювали за м'яким варіантом відмінювання: **вышьшакго, вышьшюкмоу** тощо.

Найвищий ступінь порівняння мав два варіанти: абсолютний і відносний.

Найвищий абсолютний утворювався додаванням до нульового ступеня порівняння прикметника префікса **прѣ-** або

прислівника **ѕѣло**: **прѣдобръ** – **ѕѣло добръ**, **прѣвеликъ** – **ѕѣло великъ**, **прѣхрабръ** – **ѕѣло храбръ**. Префікс **наи-** додавався до форм прикметників вищого ступеня порівняння, підсилюючи значення вищого ступеня: **наивышини**, **наидобрѣк**, **наихрабрѣиши**.

Найвищий відносний ступінь порівняння передавали описово: **всьѣхъ храбрѣи**, **всьѣхъ лоучни** тощо.

Отже, займенник і прикметник у слов'янських мовах зберегли багато рис, властивих праслов'янській мові, звичайно ж, з урахуванням пізніших фонетичних, морфологічних та інших змін.

Література

1. Леута О. І. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 2001. – С. 108 – 122.
2. Майборода А. В. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 1975. – С. 162 – 184.
3. Семенов О. М. Вступ до слов'янської філології. Глухів : РВВ ГДПУ, 2002. С. 110 – 112.

Матеріали до лекцій № 7 – 8

Тема: Дієслово

Контрольні питання

1. Граматичні категорії дієслова.
2. Особові та іменні форми дієслова.
3. Інфінітив та супін, їхнє значення і творення.
4. Основи дієслова: а) основа теперішнього часу; б) основа інфінітива.
5. Класи дієслів. Тематичні та атематичні дієслова.
6. Теперішній час, дієвідміни, типи дієвідмінювання.
7. Форми майбутнього часу.
8. Прості форми минулого часу:
 - а) аорист і його значення;
 - б) аорист простий;

в) аорист сигматичний старого й нового типів; творення й відмінювання;

г) імперфект.

9. Складені форми минулого часу: перфект і плюсквамперфект, їхнє значення, творення, відмінювання.

У спільнослов'янській і старослов'янській мовах (як і в решті давніх слов'янських мов) до дієслівної системи належали: 1) особові форми дійсного, умовного й наказового способів; 2) неособові форми: інфінітив, супін, дієприкметник. Особові форми за їхньою структурою поділяли на: 1) прості: деякі форми дійсного (теперішній час, аорист, імперфект, форми майбутнього часу доконаного виду) і наказового способів; 2) складені: інші форми дійсного (перфект і плюсквамперфект, майбутній час недоконаного виду) і умовного способів.

Основні дієслівні категорії:

1) категорія **часу**, у якій було виражено співвідносність дії і стану з моментом мовлення, передавалася формами минулого, теперішнього й майбутнього часів;

2) категорію **особи** було представлено формами 1-ої, 2-ої, 3-ої особи однини, множини і двоїни;

3) категорія **способу**, у якій виявлялося відношення дії чи стану до об'єктивної дійсності; існували форми дійсного, умовного й наказового способів;

4) категорія **виду** була тісно пов'язана з категорією часу (наприклад, значення завершеної дії в минулому передавали форми аориста, а незавершеної дії – імперфекта). Уже в праслов'янській мові й у наступні періоди основним засобом вираження виду стали префікси дієслів, але поряд з новим засобом оформлення категорії виду зберігаються й старі (чергування кореневих голосних фонем у дієслівних коренях та суфіксація). Надалі збільшується кількість дієслів з префіксами, посилюється зв'язок між дієслівними префіксами та значенням доконаного виду;

5) категорія **стану** в спільнослов'янській і старослов'янській мовах була невиразною, перехідність / неперехідність виявлялася нечітко, у дієслівних формах

пасивний стан утворювався або за допомогою афікса **-сѧ** ← *sę, або сполученням пасивного дієприкметника минулого часу з формами допоміжного дієслова **выти**;

б) категорія **роду** була властива лише деяким дієслівним формам – дієприкметникам та складеним формам минулого часу й формам умовного способу, компонентом яких був активний незмінюваний дієприкметник минулого часу з суфіксом **-л-**.

Усі дієслівні форми поділяються на дві групи: **особові** та **неособові**. **Особовим** властива система дієвідмінювання й граматичні категорії особи, числа, способу, часу, стану. Це особові форми теперішнього, майбутнього, минулого часів; форми умовного та наказового способів. **Неособові** форми: а) форми **дієприкметника**, які відмінюються за відмінками подібно до прикметника й мають граматичні категорії роду й числа, сполучаючи їх з дієслівними категоріями часу й стану; б) невідмінювані форми – **інфінітив, супін, дієприслівник**.

Інфінітив і супін, їхнє значення і творення.

За походженням **інфінітив** є скам'янілою формою непрямого відмінка однини іменника з колишньою основою на ***-ї**. Питання про те, формою якого відмінка є інфінітив, остаточно не розв'язане. Більшість учених схиляється до думки, що інфінітив за походженням є формою давального відмінка однини, інші (наприклад, Л. Булаховський) – місцевого. Традиційною є думка щодо «іменного» походження інфінітива, яку обстоюють переважно компаративісти (наприклад, Ф. Бопп, А. Мейє, О. Есперсен, А. Белич, А. Достал, О. Потебня). Інфінітив вони описують як скам'янілу відмінкову форму колишніх віддієслівних іменників. Лінгвісти звертають увагу на первісне вираження цієї категорії формами давального й знахідного, а також місцевого відмінків; розглядають механізм утворення інфінітива: від основ аориста шляхом приєднання колишньої флексії давально-місцевого відмінка жіночого роду основ на ***-ї** (***-tei** → ***-ti**). Деякі учені відхиляють іменне походження інфінітива й припускають, що ця категорія є застиглою адвербіалізованою формою. Це твердження ґрунтується на аналізі синтаксичних особливостей інфінітива й визнанні первинною його функції – функції прислівника

додаткової дії з фінальним відтінком. Про зв'язок інфінітива з іменником свідчить і те, що ще й тепер в деяких індоєвропейських мовах він може поставати в значенні іменника (пор.: рос. *течь*, укр. *стать*). Інфінітив не набув особових дієслівних форм і залишився невідмінюваною формою дієслова, що має значення не окресленої в часі, числі й особі дії.

У старослов'янській мові існували форми інфінітива на **-ти** й на **-шти** (**шт** утворився фонетично зі звукосполук **kt'*, **gt'* перед голосним переднього ряду **и**: **pekti* → **пешти**, **mogti* → **мошти**), яким в окремих діалектах української мови відповідають форми на **-чи**: *печи*, *беречи*, *мочи* тощо. Інфінітив на **-сти** – результат дисиміляції (**dt*, **tt* → **ст**): **ved + ti* → **vetti* → **вестти**; **plet + ti* → **pletti* → **плестти**.

Супін – це відмінкова форма дієслова, близька своєю морфологічною будовою до інфінітива. Він уживався переважно при дієсловах недоконаного виду, які виражають рух, і вказував на мету, намір руху: **идѣ ловитѣ рыбѣ**. За походженням супін – давня скам'яніла форма знахідного відмінка віддієслівних іменників з основою на **-й*. Супін утворювався від дієслів недоконаного виду за допомогою суфікса **-тъ* (з **tum*). Функціонально близький до інфінітива, супін відрізнявся від нього синтаксично: додаток при ньому стояв у родовому відмінку, а при інфінітиві – у знахідному. Згодом супін починає занепадати, заступаючись інфінітивом. Супіни із слов'янських мов збереглися тільки в словенській і нижньолужицькій та в окремих словах чеської. В українській мові залишки супіна наявні в діалектах: *косити жита* (полтавські говірки).

У слов'янських дієслів спільнослов'янського й наступного періодів розрізняють дві основи:

1) **основу теперішнього часу**, від якої утворювалися форми теперішнього й простого майбутнього часу дійсного способу, форми наказового способу, а також активні й пасивні дієприкметники теперішнього часу;

2) **основу інфінітива**, від якої утворювалися форми аориста, імперфекта, активних і пасивних дієприкметників минулого часу, а також інфінітив і супін.

Залежно від тематичного показника основи теперішнього часу всі дієслова поділяють на **п'ять класів**:

I – дієслова із суфіксами *ε/о*: **нес-ε-ши, несжть** ← **nesontь* ← **nes-o-ntь*;

II – дієслова із суфіксами *нє/но*: **сѣх-нє-тє, сѣхнжть** ← **sѣxnqть* ← **sѣx-no-ntь*;

III – дієслова із суфіксами *јє/јо*: **зна-к-ши, знаѣжть** ← **znajqть* ← **zna-jo-ntь*; тематичний **ј* наявний лише після голосного, після приголосного він зазнав асиміляції: **пишєши** (**pis-je-ši*), **иштєши** (**isk-je-ši*), **дрѣмлєши** (**drēm-je-ši*);

Основи дієслів I – III класів мають спільний голосний *ε*, який чергується з *о*, але в II і III класах він ускладнюється приголосним (відповідно **н, *ј*).

IV – дієслова із суфіксом *и*: **нос-и-тє, носѣтть** ← **nosetь* ← **nos-i-ntь*;

V – нетематичні (безсуфіксні) дієслова, у яких особові закінчення приєднувалися безпосередньо до кореня: **къмь, гѣмь** (ѣмь), **вѣмь, дамь, имамь** (быти, гѣсти (ѣсти), вѣдѣти, дати, имати). Ці дієслова давніші від тематичних, тому їх називають архаїчними.

Дієслова I – III класів об'єдналися в сучасну I дієвідміну, а IV клас утворив II дієвідміну.

У спільнослов'янській і старослов'янській мовах, як і в решті слов'янських мов, **особові форми теперішнього часу** утворювалися приєднанням до основи теперішнього часу закінчень 1-ої, 2-ої, 3-ої особи однини, множини та двоїни.

Зразок дієвідмінювання особових форм теперішнього часу

Тематичне дієвідмінювання

мєсти

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	мєтѣж	мєтємъ	мєтєвѣ
II	мєтєши	мєтєтє	мєтєтѣ
III	мєтєтѣ	мєтѣжть	мєтєтє

ХОДИТИ

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	ХОЖДЖ	ХОДИМЪ	ХОДИВЪ
II	ХОДИШИ	ХОДИТЕ	ХОДИТА
III	ХОДИТЬ	ХОДАТЬ	ХОДИТЕ

*Атематичне дієвідмінювання***БЫТИ**

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	КСМЪ	КСМЪ	КСВЪ
II	КСИ	КСТЕ	КСТА
III	КСТЪ	СЖТЬ	КСТЕ

ВЪДЪТИ

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	ВЪМЪ	ВЪМЪ	ВЪВЪ
II	ВЪСИ	ВЪСТЕ	ВЪСТА
III	ВЪСТЪ	ВЪДАТЬ	ВЪСТЕ

Форми майбутнього часу дієслова

Форми простого майбутнього часу утворювалися від основ теперішнього часу дієслів доконаного виду й дієвідмінювалися за таким зразком:

принести

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	принесж	принесемъ	принесевъ
II	принесеш	принесете	принесета
III	принесеть	принесжтъ	принесете

Значний вплив на розвиток майбутнього часу мала категорія виду. Так, простий майбутній час генетично пов'язаний з теперішнім, оскільки ще, імовірно, у спільнослов'янській мові дієслівні основи теперішнього часу (і з префіксами, і без них) позначали дію і теперішню, і

майбутню. Пізніше внаслідок видової диференціації спільнослов'янських основ теперішнього часу та частина їх, що набула значення доконаного виду, виділилася в групу дієслів майбутнього часу (простий майбутній). Через те цим дієсловом властиві особові закінчення теперішнього часу, але, на відміну від теперішнього, їм притаманні здебільшого префіксовані основи.

Перший майбутній складений являв собою сполучення допоміжних дієслів (**начати, хотіти, имати, рідше выти**) з інфінітивом.

Зразки дієвідмінювання особових форм першого майбутнього складеного

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	начьнѣ писати	начьнемъ писати	начьневѣ писати
II	начьнешѣ писати	начьнете писати	начьнета писати
III	начьнетѣ писати	начьнѣтъ писати	начьнете писати

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	хощѣ знати	хощемъ знати	хощевѣ знати
II	хощешѣ знати	хощете знати	хощета знати
III	хощетѣ знати	хощѣтъ знати	хощете знати

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	имамъ вѣдѣти	имамъ вѣдѣти	имавѣ вѣдѣти
II	имаши вѣдѣти	имате вѣдѣти	имата вѣдѣти
III	иматѣ вѣдѣти	имѣтъ вѣдѣти	имате вѣдѣти

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	БЖДЖ БЪРАТИ	БЖДЕМЪ БЪРАТИ	БЖДЕВЪ БЪРАТИ
II	БЖДЕШИ БЪРАТИ	БЖДЕТЕ БЪРАТИ	БЖДЕТА БЪРАТИ
III	БЖДТЪ БЪРАТИ	БЖДЖТЪ БЪРАТИ	БЖДЕТЕ БЪРАТИ

Другий майбутній складений (передмайбутній) – це сполучення нечленного активного дієприкметника минулого часу на **-лъ, -ла, -ло** з особовими формами допоміжного дієслова **БЫТИ** у формах простого майбутнього. Ці форми розрізнялися за родами.

**Зразок дієвідмінювання особових форм
другого майбутнього складеного**

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	БЖДЖ ХОДИЛЪ, -о, -а	БЖДЕМЪ ХОДИЛИ, -а, -ы	БЖДЕВЪ ХОДИЛА, -ѣ, -ѣ
II	БЖДЕШИ ХОДИЛЪ, -о, -а	БЖДЕТЕ ХОДИЛИ, -а, -ы	БЖДЕТА ХОДИЛА, -ѣ, -ѣ
III	БЖДТЪ ХОДИЛЪ, -о, -а	БЖДЖТЪ ХОДИЛИ, -а, -ы	БЖДЕТЕ ХОДИЛА, -ѣ, -ѣ

Ці форми часто трапляються в давньоукраїнських пам'ятках з XI ст. Рідше їх фіксують українські пам'ятки XIV – XVII ст. У сучасній українській мові ці форми властиві лише говіркам південно-західного наріччя: *буду говорив, буду слухав*.

Отже, у системі граматичних категорій слов'янського дієслова сформувалася й стала визначальною класифікаційною категорія виду, яка виявляє себе в протиставленні дієслів доконаного та недоконаного виду, а також вплинула на чіткішу диференціацію форм теперішнього та простого майбутнього часів. Форми супіна заступилися більш універсальними формами інфінітива. В особових формах теперішнього й майбутнього часів відбулися фонетичні, морфологічні та інші зміни.

У старослов'янській мові, як і в решті давніх слов'янських мов, уживали успадковані зі спільнослов'янської чотири форми дієслів для вираження **минулого часу**: дві прості (аорист та імперфект) і дві складені (перфект і плюсквамперфект).

Аорист (гр. *αοριστος* – невизначений, необмежений) спочатку виражав моментальну, недовготривалу минулу дію, яка відбувалася швидко, як безперервний акт; пізніше це поняття аориста було втрачено.

Розрізняли аорист асигматичний, або простий (безсуфіксний), та сигматичний (суфіксальний).

Простий аорист утворювався від односкладових інфінітивних основ на приголосний дієслів I та II класів, а також III класу **обрѣсти**, до яких безпосередньо додавалося особове закінчення без уживання суфікса: **ити** – **идѣ**, **пасти** – **падѣ**, **двигнѣти** – **двигѣ**, **сѣхнѣти** – **сѣхѣ**. Від дієслів I класу, у корені яких був голосний **-е-** (**решти**, **плести**, **мести** тощо), форма простого аориста не утворювалася.

Зразок дієвідмінювання простого аориста

ити

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	идѣ	идомѣ	идовѣ
II	иде	идете	идета
III	иде	идѣ	идете

сѣхнѣти

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	сѣхѣ	сѣхомѣ	сѣховѣ
II	сѣше	сѣшете	сѣшета
III	сѣше	сѣхѣ	сѣшете

обрѣсти

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	обрѣтъ	обрѣтомѣ	обрѣтовѣ
II	обрѣте	обрѣтете	обрѣтета
III	обрѣте	обрѣтѣ	обрѣтете

Згодом уживання форм простого аориста обмежується, його витісняють форми сигматичного аориста, який запозичив від простого форми 2-ої та 3-ої особи однини.

Сигматичний (суфіксальний) аорист. Назва «сигматичний» утворена від найменування грецької літери «сигма», яка передає звук [с], що був суфіксом, за допомогою якого утворювалася ця часова форма.

Розрізняли три типи сигматичного аориста:

I тип утворювався від інфінітивних основ дієслів I класу, корінь яких закінчувався на приголосні **д, т, з, с, в, п** або на голосний **а**, за допомогою суфікса **-с-**. При творенні цього аориста кореневі голосні **є, о, ь** змінювалися відповідно на **ѣ, а, и** у формах I ос. одн., I – III ос. мн. та дв.

Зразок дієвідмінювання I типу сигматичного аориста

вести

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	вѣсѣ	вѣсомѣ	вѣсовѣ
II	ведє	вѣсте	вѣста
III	ведє	вѣса	вѣсте

начати

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	начасѣ	начасомѣ	начасовѣ
II	нача	начасте	начаста
III	нача	начаса	начасте

II тип утворювався від інфінітивних основ на голосний, приголосні **г, к, х** та **р, д** за допомогою суфікса **-х-** ← *s.

Зразок дієвідмінювання II типу сигматичного аориста

бути

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	бухѣ	бухомѣ	буховѣ
II	бы, выстѣ	бысте	выста
III	бы, выстѣ	быша	бысте

РЕШТИ

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	рѣхъ	рѣхомъ	рѣховѣ
II	рече	рѣсте	рѣста
III	рече	рѣша	рѣсте

III тип (новий сигматичний аорист) утворювався від інфінітивних основ на приголосний за допомогою суфікса **-ох-**, голосний [о] розвивався перед суфіксом **-х-** у зв'язку з діянням закону відкритого складу (ЗВС).

Зразок дієвідмінювання III типу сигматичного аориста**МОШТИ**

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	могохъ	могохомъ	могоховѣ
II	може	могосте	могоста
III	може	могоша	могосте

Із сучасних слов'янських мов форми аориста з деякими видозмінами збереглися лише в сербській, хорватській, болгарській і македонській мовах. Жива українська мова зберігає залишки аориста в карпатських говірках у конструкціях умовного способу: *бых пішоу, кобых мау*.

У сучасній українській мові формам аориста відповідають форми минулого часу доконаного виду дієслова.

Імперфект (лат. *imperfectum* – незавершений) позначав минулу, необмежену в часі, довготривалу або повторювану дію. Форми імперфекта утворювалися майже виключно від дієслів недоконаного виду. У спільнослов'янській мові імперфект утворювався від основи інфінітива за допомогою суфіксів **-ах-** (основи на **-а-** та **-ѣ-**) та **-ѣах-** (усі інші основи): **чита + ахъ → читаахъ**, **нес + ѣахъ → несѣахъ**. При додаванні суфікса **-ѣах-** до основ на **-и-** відбувалися зміни, зумовлені діянням закону відкритого складу: **и → ĭ → j**, своєю чергою, **j** впливав на попередні приголосні, пом'якшуючи їх: **водити – вождаахъ**,

любити – любляахъ тощо. Також відбувалися фонетичні зміни, зумовлені І перехідним пом’якшенням, при додаванні суфікса -ѡх- до основ на приголосні г, к: *mogŭtŭ → мошѡти – можаахъ, *ректŭ → пешѡти – печчаахъ, тобто в такому випадку суфікс -ѡх- реалізувався у варіанті -аах- (-таах-).

Зразки дієвідмінювання імперфекта

знати

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	знаахъ	знаахомъ	знааховѣ
II	знааше	знаашете	знаашета
III	знааше	знаахж	знаашете

горѣти

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	горѣахъ	горѣахомъ	горѣаховѣ
II	горѣаше	горѣашете	горѣашета
III	горѣаше	горѣахж	горѣашете

нести

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	несѣахъ	несѣахомъ	несѣаховѣ
II	несѣаше	несѣашете	несѣашета
III	несѣаше	несѣахж	несѣашете

решти

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	речаахъ	речаахомъ	речааховѣ
II	речааше	речаашете	речаашета
III	речааше	речаахж	речаашете

ХОДИТИ

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	ХОЖДААХЪ	ХОЖДААХОМЪ	ХОЖДААХОВЪ
II	ХОЖДААШЕ	ХОЖДААШЕТЕ	ХОЖДААШЕТА
III	ХОЖДААШЕ	ХОЖДААХЖ	ХОЖДААШЕТЕ

Форми імперфекта від дієслова **БЫТИ** утворювалися шляхом додавання до основи інфінітива **бы-** суфікса **-ѣах-**, при цьому голосний [ы] основи втрачався.

БЫТИ

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	БЪАХЪ	БЪАХОМЪ	БЪАХОВЪ
II	БЪАШЕ	БЪАШЕТЕ	БЪАШЕТА
III	БЪАШЕ	БЪАХЖ	БЪАШЕТЕ

У старослов'янській мові була ще одна форма імперфекта від дієслова **БЫТИ**, яка за будовою збігалася з II типом сигматичного аориста:

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	БЪХЪ	БЪХОМЪ	БЪХОВЪ
II	БЪ	БЪСТЕ	БЪСТА
III	БЪ	БЪША	БЪСТЕ

Імперфект, як і аорист, у східнослов'янських та західнослов'янських мовах вийшов з ужитку, заступившись перфектом. Із сучасних слов'янських мов форми імперфекта з деякими видозмінами збереглися лише в південнослов'янських. У сучасній українській мові формам імперфекта відповідають форми минулого часу недоконаного виду дієслова.

Складені форм минулого часу.

Перфект (лат. *perfectum* – завершений) – складена форма минулого часу, яка вказувала на результат минулої завершеної дії й відношення її до теперішнього часу, отже, перфект називав

таку дію в минулому, наслідки якої тривають і в момент мовлення.

Перфект складався з невідмінюваного активного нечленного дієприкметника минулого часу на **-лъ, -ла, -ло** й особових форм допоміжного дієслова **БЫТИ: НЕСЛЪ КСМЪ** – дієприкметник указував на минулу дію, а допоміжне дієслово – на особу. Допоміжне дієслово в реченні могли вживати перед дієприкметником і після нього.

Зразок дієвідмінювання перфекта

БЫТИ

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	ВЕЛЪ,-О,-А КСМЪ	ВЕЛИ,-А,-Ы КСМЪ	ВЕЛА,-Ъ,-Ъ КСВЪ
II	ВЕЛЪ,-О,-А КСИ	ВЕЛИ,-А,-Ы КСТЕ	ВЕЛА,-Ъ,-Ъ КСТА
III	ВЕЛЪ,-О,-А КСТЪ	ВЕЛИ,-А,-Ы СЖТЪ	ВЕЛА,-Ъ,-Ъ КСТЕ

Згодом у слов'янських мовах перфект стає головним засобом вираження дії в минулому, зазнавши при тому деяких змін у структурі. У східнослов'янських мовах було втрачене допоміжне дієслово, тобто перфект зі складеної форми перетворився на просту. Натомість у польській мові утворилася складна форма як результат додавання до дієприкметника усіченої особової форми допоміжного дієслова: *dal jsem* → *dalem*; *dal jes* → *dales*; *dali jsemu* → *dalismy*; *dali jescie* → *daliscie*. Щоправда, у III особі допоміжне дієслово було втрачене. Подібні до польських форми перфекта відомі в подільських, галицьких, закарпатських говірках української мови у вигляді злитих (лексикалізованих) форм колишнього дієприкметника й допоміжного дієслова: *казалисьмо, казалисьте* тощо.

Плюсквамперфект (лат. *plusquamperfectum* – передминулий) уживали для вираження дії, яка відбувалася чи відбулася раніше іншої минулої дії, тому його називають передминулим або давноминулим часом.

У старослов'янській мові плюсквамперфект складався з нечленного активного дієприкметника минулого часу на -лъ, -ла, -ло й особових форм імперфекта від дієслова **БЫТИ**.

Зразок дієвідмінювання плюсквамперфекта з допоміжним дієсловом БЫТИ у формі імперфекта ПИСАТИ

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	писалъ, -о, -а бѣахъ	писали, -а, -ы бѣахомъ	писала, -ѣ, -ѣ бѣаховѣ
II	писалъ, -о, -а бѣаше	писали, -а, -ы бѣашете	писала, -ѣ, -ѣ бѣашета
III	писалъ, -о, -а бѣаше	писали, -а, -ы бѣахж	писала, -ѣ, -ѣ бѣашете

У зв'язку з витісненням імперфекта перфектом у давньоукраїнській мові розвинулася друга (пізніша) форма, що складалася з нечленного активного дієприкметника минулого часу на -лъ, -ла, -ло й особових форм перфекта від дієслова **БЫТИ**: **писалъ былъ ксмъ**.

Зразок дієвідмінювання плюсквамперфекта з допоміжним дієсловом БЫТИ у формі перфекта ПИСАТИ

Особа	Однина	Множина	Двоїна
I	писалъ, -о, -а былъ, -о, -а ксмъ	писали, -а, -ы были, -а, -ы ксмъ	писала, -ѣ, -ѣ была, -ѣ, -ѣ ксвѣ
II	писалъ, -о, -а былъ, -о, -а кси	писали, -а, -ы были, -а, -ы ксте	писала, -ѣ, -ѣ была, -ѣ, -ѣ кста
III	писалъ, -о, -а былъ, -о, -а ксть	писали, -а, -ы были, -а, -ы сжтъ	писала, -ѣ, -ѣ была, -ѣ, -ѣ ксте

Допоміжне дієслово поступово втратилося. Із скорочених форм плюсквамперфекта утворилися сучасні аналітичні форми давноминулого часу: *читав був, робила була*, у яких, як і в перфекті, розрізняють рід і число, але не розрізняють особу.

Залишки трикомпонентних форм плюсквамперфекта трапляються в західнокарпатських говірках: *ходив ем був, був ем ходив* тощо.

Отже, у зв'язку з оформленням категорії виду дієслова у слов'янських мовах поступово відбулося витіснення форм аориста та імперфекта, на сучасному етапі вони відомі лише південнослов'янським мовам. Тому з колишніх чотирьох форм минулого часу своє активне продовження виявляють форми перфекта й плюсквамперфекта, які відповідно позначають минулу й давноминулу дії.

Література

1. Леута О. І. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 2001. – С. 132 – 156.
2. Майборода А. В. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 1975. С. 192 – 224.
3. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. К. : Вища шк., 1983. С. 196 – 219.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ СТАРΟΣЛОВ'ЯНСЬКОГО ТЕКСТУ

Для зразка наводимо аналіз трьох уривків зі старослов'янських текстів:

Текст I

...изиде сѣян сѣятъ сѣмене своѣго• (1) и егда сѣяаше• ово паде при пѣти и попрыано высть• (2) и пѣтица нѣснѣтъ позобаша к• (3) а дроуток паде на камене и прозвѣ оустше• занк не имѣаше влаги (4)...¹

(Остромирове Євангеліє)

Переклад. Вийшов сівач, щоб сіяти своє сім'я (1), і коли (він) сіяв, одне впало при дорозі й було затоптане (2). Пташки небесні поклювали його (3). А інше впало на камінь (кам'янистий ґрунт) і, прорісши, засохло, тому що не мало вологи (4).

Текст II

... не вѣходѣ двѣрьми вѣ дворѣ овьчнѣ• нѣ прѣлазѣ іноуду• тѣ татѣ ксть і развоіникѣ• (1) а вѣходѣ і двѣрьми• пастырь ксть овцамѣ• (2) семоу двѣрьникѣ отвѣрзаетѣ• (3) і овьца гласѣ его слышатѣ• (4) і своѣя овьца глашаетѣ по імени і изгонитѣ ѣ• (5) кгда своѣя овьца іжденетѣ' прѣдѣ н'ими ходитѣ (6) і овьца по н'емѣ іджтѣ• (7)

(Зографське Євангеліє)

Переклад. Хто не входить через двері у вівчарню, а пролізає (туди) в іншому місці, є злодієм і розбійником (1). Хто входить через двері – це пастух (овець) (2). Йому воротар відчиняє (3). І вівці голос його чують (4). Своїх овець (він) називає по імені й виганяє їх (5). Коли своїх овець вижене, іде перед ними (6). Його вівці за ним ідуть (7).

¹ Цифри в дужках після речень поставлені для того, щоб визначити межі між відносно самостійними реченнями (або частинами речень) у старослов'янському тексті.

Текст III

... вечероу же бы(въ)шю гла гнъ винограда къ
приставъникоу своему (1) призови дѣлателя ї даждь имъ
мъздѣ (2)

(Маріїнське Євангеліє)

Переклад. Коли надійшов вечір, сказав господар винограднику своєму управителю (1): «Поклич робітників і заплати їм (дай їм плату)» (2).

ЗРАЗКИ РОЗБОРУ ТЕКСТУ

I. ГРАФІКА Й ОРФОГРАФІЯ

1. Випишіть слова з різними буквами-лігатурами (їх виділіть).

Слова з буквами-лігатурами: **сѣи** (ѣ), **сѣиаше** (ѣ), **свогю** (ю) – текст I; **їноудю** (ю), **пастырь** (ы) – текст II; **бы(въ)шю** (ю) – текст III.

2. Знайдіть слова з йотованими буквами й визначте їхнє звукове значення.

Слова з йотованими буквами: **сѣи**, **свогю**, **сѣиаше**, **заник** – текст I; **бы(въ)шю** – текст III.

У перших трьох словах йотовані букви позначають два звуки: [jɛ] – 1; [jɛ] – 2; [ja] – 3; в останніх двох словах йотовані букви позначають звуки [ɛ], [y] після м'яких приголосних [н'], [ш'].

3. Визначте, чи однаково позначені в тексті звуки [o], [и], [ы]. Поясніть, чому в кириличній азбуці деякі звуки передавали буквами різного написання.

У текстах II і III для позначення звука [и] використано дві букви – и, ї (пор. **не вѣходѣ**, **двѣрьми**; **ї даждь имъ**). Наявність у кирилиці двох букв для передачі, наприклад, звука [и] зумовлено впливом грецького алфавіту.

Звук [o] в усіх трьох текстах передано буквою – о (пор. **попрано** – текст I; **не вѣходѣ** – текст II; **винограда** – текст III).

Для передачі звука [o] в словах іншомовного походження найчастіше використовували букву **ω** (пор. **ωсанна**^o (Зографське Євангеліє)²).

Для передачі звука [y] в I і II текстах використано один різновид лігатури – **ы** (пор. **влагы** – текст I; **пастырь** – текст II). У III тексті використано інший різновид цієї лігатури **ѣ** (**бѣ(вѣ)шю**).

4. Наведіть приклади слів з різними способами позначення м'якості приголосних у старослов'янському письмі.

У слові **занк** (текст I) м'якість приголосного позначено йотованою буквою **ю**. У словах **н'ими**, **по н'ємь** (текст II) на м'якість приголосних указує спеціальний надрядковий знак **камора** (').

5. Визначте, як передано числа в аналізованому тексті.

Числа в аналізованих текстах відсутні. У старослов'янських пам'ятках для передачі чисел використовували букви, над якими вживали діакритичний знак **˘** (титло), а з боків ставили крапки: ... **раскаѣвъ сѧ възврати • Ѡ • сѣребрьникъ архіереомъ** (Зографське Євангеліє)^o. Числа могли передавати також і словами: **чловѣкъ нѣкыи имѣ дѣва сына** (Остромирове Євангеліє)^o.

6. Виявіть, які надрядкові (діакритичні) знаки вжито в тексті й у якій функції.

У текстах I і III є слова під титлами: **нѣсьнѣмъ, гла, гнѣ**. Знак **˘** (титло) вказує на те, що слова передано в скороченому вигляді (пор. повне написання цих слів: **небесьнѣмъ, глагола, господинѣ**).

² Під знаком ^o наводимо приклади, які відсутні в аналізованих текстах.

II. ФОНЕТИКА

1. Поділіть п'ять-шість слів на склади. У старослов'янській мові склади будувалися за принципом висхідної звучності, тому могли закінчуватися тільки голосним звуком або складотворчим сонорним приголосним. Отже, склади були відкритими: **нє - вѣ - хѡ - дѧ - і, двѣ - рь - ми вѣ - дво - рѣ, ѡ - вь - чи - і, прѣ - ла - за - ї** – текст II.

2. Випишіть по одному-два приклади сильної та слабкої позиції редукованих голосних [ѣ], [ь], [ы], [и] й обґрунтуйте висновки.

Редуковані [ѣ], [ь] у сильній позиції:

а) під наголосом: **ѡ - вь - чи - і** – текст II; **оу - сѣ - ше** – текст I.

б) у складі перед наступним складом зі слабким редукованим голосним: **двѣ - рь - ми** – текст II;

в) у початковому складі перед деякими групами приголосних: **кѣ - гда°**, **тѣ - гда°**.

Редуковані [ы], [и] в сильній позиції: у складі перед кінцевим слабким зредукованим голосним **и** [іъ] → [ї] – **ѡ - вь - ч[и]** – [іъ] – текст II.

Редуковані [ѣ], [ь] у слабкій позиції:

а) в абсолютному кінці слова: **та - тѣ, к - сѣ, па - сты - рь** – текст II; **бы - сѣ, про - за - вѣ** – текст I;

б) перед наступним складом з голосним повного творення: **пѣ - ти - ца** – текст I; **вѣ - хѡ - дѧ - і, ѡ - вь - ца** – текст II;

в) перед складом з редукованим у сильній позиції: **дньмь° зълымь°**.

Редукований [и] у слабкій позиції: перед складом з початковим [ї], за яким іде голосний повного творення: **брь - ни - ю°**.

3. Знайдіть слова з африкатами та складними звуками. Букви, що їх позначають, укажіть у дужках після слів.

Слова з африкатами: **пѣтица (ц)** – текст I; **овьчнї (ч)** – текст II; **ѡбло (ѡ)**°.

Слова зі складними звуками: **їжденетъ** (жд) – текст II, **даждь** (жд) – текст III, **пишта** (шт)^о, **обѣцати** (ц)^о.

4. Наведіть приклади слів: а) зі споконвічно твердими приголосними; б) зі споконвічно м'якими приголосними; в) з позиційно пом'якшеними приголосними. Букви, що позначають ці звуки, напишіть у дужках після слів.

а) **вѣходѣ** (х), **разбоиникъ** (к), **гласъ** (г) – текст II;

б) **пѣтица** (ц), **позоваша** (ш) – текст I; **вечероу** (ч), **даждь** (жд) – текст III; **сѣло** (с)^о, **бѣжати** (ж)^о, **влѣшти** (шт)^о;

в) позиційно пом'якшеними в старослов'янській мові були приголосні, які сполучалися в складі з голосними переднього ряду **и**, **ь**, **е**, **а**, **ѣ**: **при** (р), **попьяно** (п), **падае** (д), **прозавъ** (з), **имѣаше** (м) – текст I.

5. Випишіть слова, у яких наявні: а) складотворчі плавні приголосні; б) неповноголосні сполуки (у середині слів); в) початкові сполуки **ра-**, **ла-** не первинного характеру, а ті, що з'явилися внаслідок фонетичних процесів, які відбувалися в південнослов'янській групі мов.

а) слова зі складотворчими плавними: **отврѣзаетъ** – текст II.

Сполуці **ръ** відповідає в українській та російській мовах сполука *ер* (пор. *верзти*, *разверзается*). Отже, сполукою **ръ** позначено складотворчий плавний сонорний [р] (**ъ** у цьому випадку лише графічний знак, який не має в старослов'янській мові звукового змісту).

б) слова з неповноголосними сполуками: **прѣлазѣ** (рѣ), **гласъ** (ла) – текст II; **влагы** (ла) – текст I.

Праслов'янські дифтонгічні сполуки *or, *er, *ol, *el, опиняючись у закритих складах (*tort, *tert, *tolt, *telt), суперечили спільнослов'янському закону відкритого складу й мали змінюватися. Змінювалися вони неоднаково в різних підгрупах слов'янських мов. У південнослов'янських, отже, і в старослов'янській мові відбулася перестановка (метатеза) звуків у цих звукосполуках і подовження голосного (*trōt, *trēt, *tlōt, *tlēt).

Відповідно до праслов'янської фонетичної закономірності в цих сполуках довгі голосні [ō], [ē] перейшли в голосні [a], [ĕ] і утворились так звані неповноголосні сполуки -**ра-**, -**ла-**, -**рѣ-**, -**лѣ-**, яким в українській мові відповідають повноголосні сполуки -оро-, -оло-, -ере-, -ело- (-оло-): *перелазити*, *голос*, *волога* та ін.

в) Слова з початковими сполуками **ра-**, **ла-**: **развоіникъ** – текст II.

Праслов'янські початкові сполуки *og, *ol перед приголосними (*ort, *olt) унаслідок діяння закону відкритого складу змінилися в слов'янських мовах.

Результат зміни цих сполук зі спадною інтонацією не був однаковим у різних слов'янських мовах: у південнослов'янській підгрупі мов утворилися початкові -**ра-**, -**ла-** (тобто відбулася перестановка звуків і подовження голосного), а в східнослов'янській підгрупі – початкова сполука ро-, ло- (відбулася перестановка звуків, але не відбувалося подовження приголосного), пор. укр. *розбійник*.

6. Виберіть слова з **ж**, **л** та поясніть походження звуків, позначених цими буквами. Для виконання цього завдання скористайтесь етимологічними словниками, де можна знайти відповідники виписаних з тексту слів у якійсь індоєвропейській мові, що дасть можливість зробити висновок про долю вказаних звуків у праслов'янській мові.

У всіх словах буквами **л**, **ж** позначені носові голосні переднього й заднього ряду ([ɛ̃], [ɔ̃]), доля яких у праслов'янській мові була зумовлена процесом монофтонгізації індоєвропейських дифтонгічних сполучень голосних з носовими приголосними в закритих складах (унаслідок діяння закону відкритого складу). Щоб пояснити походження носових голосних у кожному конкретному слові, треба попередньо встановити, де знаходяться звуки, що цікавлять нас. Якщо носовий голосний звук у корені слова, то найзручніше знайти потрібне пояснення в етимологічному словнику. Наприклад, **припжти** – текст I (пор. лат. *pōns*, род. в. *pōntis*) носовий голосний [ɔ̃] утворився на місці дифтонгічного сполучення *on у

закритому складі внаслідок дії в праслов'янській мові закону відкритого складу. Якщо носові голосні наявні в дієслівних формах або формах іменників, прикметників, то пояснення походження цих голосних звуків слід шукати в навчальних посібниках зі старослов'янської мови.

7. Випишіть слова з I, II, III перехідним пом'якшенням задньоязикових приголосних, потім слова з пом'якшенням приголосних під впливом давнього [j].

Укажіть споконвічні приголосні, які піддалися пом'якшенню, і поясніть умови їхньої зміни.

Перше перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду **и, ъ, е, ѡ, ѣ** відбите в словах: **сѣааше** – [ш] з [х] перед [е] – текст I, **позобашѡ** – [ш] з [х] перед [ѣ] – текст I, **овъчнѣ** [ч] з [к] перед [і] (пор. *овъкъѣ) – текст II, **слышатъ** – [ш] з [х] перед [ѣ] – текст II.

Друге перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних відбувалося перед голосними переднього ряду дифтонгічного походження та **ѣ: ржцѣ°** – [ц] з [к] перед [ѣ] ← [ai], **врази°** – [з] з [г] перед [і] ← [ai], **моуѣѣ°** – [с] з [х] перед [ѣ] ← [ai].

Третє перехідне пом'якшення задньоязикових приголосних відбувалося після голосних переднього ряду **и, ъ, ѡ** та складотворчого **рь**. Його спостерігаємо в словах: **пѣтицаѡ** – [ц] з [к] після [і] – текст I, **овъцаѡ** – [ц] з [к] після [ь] – текст II, **отвръзаеѣтъ** – [з] з [г] після [г] на місці індоєвропейського *ṛ – текст II.

Пом'якшення приголосних перед давнім *j: **пастырь** [р] з *rj – текст II, **гласаеѣтъ** [ш] з *sj (пор. **гласъ**) – текст II; **даждь** [жд] з *dj – текст III, пор. **дадатъ**.

8. Розгляньте слова, у яких загальнослов'янські групи приголосних зазнали пом'якшення перед голосними переднього ряду.

Пом'якшення груп приголосних перед голосними переднього ряду відбулося в слові **ѣденеѣтъ** – [жд] із *zg перед [е] (пор. **изгнати**) – текст II.

Пом'якшення груп приголосних [*kt], [*gt] → [шт] перед *ь та *і (*noktis → **ноштъ**^о, *mogti → **мошти**^о), [*gv] → [з'в'] та [*kv] → [ц'в'] перед *ѣ та *і ← *oi, *ai (*gvoizda → **звѣзда**^о, *kvoitъ → **цвѣтъ**^о) зумовлене діянням закону відкритого складу.

9. З'ясуйте, чи є в наведеному уривку слова, у яких би відбулися зміни споконвічних груп приголосних унаслідок: а) спрощення цих груп, б) дисиміляції одного з приголосних. Відтворіть первинні сполуки приголосних, які зазнали вказаних змін.

Спрощення в групах приголосних відбувалося внаслідок діяння закону відкритого складу, найчастіше спрощувалися проривні початкові приголосні в сполуках, що суперечили діянню закону відкритого складу та принципу висхідної звучності розташування звуків у складах: *vertmen → **врѣмѧ**^о – відбулося спрощення приголосного *t у звукосполучі *tm.

Дисиміляції зазнавали сполуки *dt, *tt → ст: *kladti → **класти**^о, *metti → **мести**^о. Це явище також зумовлене діянням закону відкритого складу та принципом висхідної звучності розташування звуків у складах.

III. МОРФОЛОГІЯ

1. Випишіть іменники й визначте рід, число, відмінок, давню основу та варіант відмінювання. Розгляньте, чи знайшов відбиття в аналізованому уривку процес взаємовпливу типів іменного відмінювання. Мотивуйте відповідь. У похідних іменниках визначте твірну основу та словотворчий суфікс.

Розбір іменника

Приклади з I тексту	Рід	Число	Відмінок	Давня основа	Тип відмінювання	Варіант відмінювання	Твірна основа	Словотворчий суфікс	Закінчення
сѣмене	сер.	одн.	род.	*en	VI	-	-	-	-є
пжти	чол.	одн.	місц.	*ї	IV	-	-	-	-и
пѣтица	жін.	мн.	наз.	*ā	I	м'як.	пѣт-	-иц-	-а
вагы	жін.	одн.	род.	*ā	I	тв.	-	-	-ы
Приклади з II тексту									
двѣрьми	жін.	мн.	оруд.	*ї	IV	-	-	-	-ьми
разбоиникъ	чол.	одн.	наз.	*ō	II	тв.	разбоин-	-ик-	-ъ
пастырь	чол.	одн.	наз.	*jō	II	м'як.	паст-	-ыр-	-ь

2. Знайдіть займенники й розберіть їх за схемою: розряд, рід, число, відмінок, тип відмінювання, варіант відмінювання.

Приклади з II тексту	Розряд займенника	Рід	Число	Відмінок	Тип відмінювання	Варіанти відмінювання
ТЬ	неособовий (вказівний)	чол.	одн.	наз.	займ.	тв.
СМОУ	неособовий (вказівний)	чол.	одн.	дав.	займ.	м'як.
СВОЮ	неособовий (присвійний)	жін.	мн.	зн.	займ.	м'як.
ЇА	неособовий (вказівний)	жін.	мн.	зн.	займ.	м'як.

3. Випишіть прикметники й визначте ступінь порівняння, форму (іменна чи займенникова), рід, число, відмінок, тип і варіант відмінювання; виділіть словотворчі суфікси похідних прикметників. Іменні форми замініть займенниковими й навпаки.

Розбір прикметників

Приклади з текстів	Ступінь порівняння	Форма (іменна чи займенникова)	Розряд за значенням	Рід	Число	Відмінок	Тип відмінювання	Варіант відмінювання	Твірна основа	Словотворчий суфікс	Закінчення	Утворення інших форм	
												іменна	займенникова
(ПЪТИЦА) НѢСЪНЪЛЪ (текст I)	-	займ.	відн.	ж.	мн.	Н.	займ.	тв.	небес'	-ьн-	ьнъ	небесьна	-
(ВЪ ДВОРЪ) ОВЪЧНІ (текст II)	-	ім.	присв.	ч.	одн.	З.	ім.	м'як.	овьч-	-ни³	[ь]	-	-

³ Присвійний прикметник **овьчнн** утворено за допомогою суфікса **-ни**. Власне суфіксом є **[-ни]** (з *ьн). Кінцеве **и** виникло з *ьн, де ь – частина словотворчого суфікса, а -ь становить закінчення (*ов'ьк-и-ь).

4. Знайдіть числівники, назвіть їхні розряди за значенням та будовою. Прокоментуйте особливості сполучення числівників з іменниками.

Числівників в аналізованих текстах немає (у тих випадках, коли в тексті відсутні приклади для аналізу, рекомендуємо ставити прочерк).

5. Укажіть клас і характер дієвідмінювання дієслів (за основою теперішнього часу). Виділіть теми основ теперішнього часу дієслів.

Приклади з текстів	Клас	Характер дієвідмінювання	Теми основ теперішнього часу
изиде (текст I)	I	тематичний	-е-
сѣдаше (текст I)	III	тематичний	-к-
слышатъ (текст II)	IV	тематичний	-и-
късть (текст II)	V	атематичний	-
даждь (текст III)	V	атематичний	-

6. Випишіть дієслова у формах аориста (простого та сигматичного) й імперфекта, проаналізуйте за схемою: особа, число, форма інфінітива; суфікси виділіть.

Приклади з тексту I	Аорист	Імперфект	Особа	Число	Форма інфінітива	Суфікси
сѣдаше		+	III	одн.	сѣдати	-аш-
паде	+		III	одн.	пасти	-
позоваша	+		III	мн.	позовати	-ш-
имѣаше		+	III	одн.	имѣти	-аш-

7. Проаналізуйте форми перфекта й плюсквамперфекта: особа, число, рід невідмінюваного дієприкметника на -л-.

Форм перфекта й плюсквамперфекта в аналізованих текстах немає.

8. Розгляньте форми дієслів теперішнього й майбутнього простого часу: особа, число, клас і характер дієвідмінювання, тема основи теперішнього часу.

Приклади з тексту II	Особа	Число	Клас	Характер дієвідмінювання	Тема основи
кстѣ	III	одн.	V	атематичний	-
отврѣзаетѣ	III	одн.	III	тематичний	-к-
слышатѣ	III	мн.	IV	тематичний	-и-
їженетѣ	III	одн.	I	тематичний	-е-

9. Відзначте часові форми дієслів: майбутнього складеного першого, майбутнього складеного другого. Охарактеризувати притаманні їм граматичні категорії: особа, число, рід невідмінюваного дієприкметника на **-л-**. Форми першого й другого майбутніх складених часів у тексті відсутні.

Форм дієслів майбутнього складеного першого та майбутнього складеного другого в аналізованих текстах немає

10. Проаналізуйте дієслова умовного й наказового способів, зазначити: особу, число, рід (невідмінюваного дієприкметника на **-л-**).

Форм умовного способу в аналізованих текстах немає.

Розбір дієслів наказового способу

Приклади з тексту III	Особа	Число
призови	II	одн.
даждѣ	II	одн.

11. Розгляньте дієприкметники за схемою: форма (іменна чи займенникова), стан, час, рід, число, відмінок, тип і варіант відмінювання.

Розбір дієприкметника

Приклади з текстів	Форма (іменна чи займенникова)	Стан	Час	Рід	Число	Відмінок	Тип відмінювання	Варіант відмінювання
сѣѡн (текст I)	займ.	акт.	теп.	чол.	одн.	наз.	займ.	м'як.
попърано (текст I)	іменна	пас.	мин.	сер.	одн.	наз.	*ō	тв.
бѣл(вѣ)шю (текст III)	іменна	акт.	мин.	чол.	одн.	дав.	*jō	м'як.

IV. СИНТАКСИС

1. Визначте способи вираження підмета в поданому тексті.

Простий підмет у тексті виражений іменником жін. р., з основою на *ā, мн., наз. в.: **и пѣтица нѣсѣнѣѡ позоваша кѡ** (текст I); субстантивованим займенниковим дієприкметником активного стану, теп. ч., одн., чол. р., наз. в.: **изиде сѣѡн сѣѡнтѣ сѣмене свокго** (текст I); субстантивованою формою вказівного займенника, сер. р., одн., наз. в.: **ово паде при пѣти и попърано бысть** (текст I).

Складений підмет в аналізованих текстах відсутній. У старослов'янській мові розрізняли два види такого підмета. Складений асоціативний виражався поєднанням іменника з займенником в орудному відмінку з прийменником **сѣ**: **мы сѣ вами празднюѡмѣ** (Супрасальський рукопис)^о. Складений числовий виражався поєднанням числівника з іменником чи займенником у формі називного чи родового відмінків множини: **члѣкъ єдинѣ сѣтвори вечерѣ велнѣ** (Маріїнське Євангеліє)^о.

2. Охарактеризуйте типи присудка та способи його вираження. Визначте особливості у вираженні іменного складеного присудка порівняно із сучасною українською мовою

(регулярне вживання дієслова-зв'язки в теперішньому часі, використання в іменній частині присудка дієприкметників активного стану).

Простий дієслівний присудок у тексті виражений особовою формою сигматичного аориста, 3-ої ос., одн.: **ИЗИДЕ СЪБИИ СЪБИТЪ СЪМЕНЕ СВОЮ** (текст I); особовою формою імперфекта: **И ЕГДА СЪИДАШЕ** (текст I); особовими формами теперішнього часу: **І ОВЬЦА ГЛАСЪ ЕГО СЛЫШАТЪ** (текст II); простого майбутнього часу: **ЮГДА СВОЮ ОВЬЦА ІЖДЕТЕТЪ ПРЪДЪ НЪМИ ХОДИТЪ** (текст II).

Складений іменний присудок виражається сполученням особових форм дієслова-зв'язки **БЫТИ** з пасивним дієприкметником: **ОВО ПАДЕ ПРИ ПЪТИ И ПОПЪРАНО БЫТЬ** (текст I); сполученням особових форм дієслова-зв'язки **БЫТИ** з іменником у називному відмінку: **ТЪ ТАТЪ КСЪ І РАЗБОІНИКЪ** (текст II).

Складений дієслівний присудок в аналізованому тексті відсутній. У старослов'янських текстах він найчастіше виражався сполученням особових форм дієслова з інфінітивом: **ЧЛОВЪКЪ НЕ МОЖЕТЪ СЪВЪРШИТИ**^о.

3. Відзначте випадки узгодження слів у реченні за змістом: узгодження присудка зі збірним іменником; узгодження означення або присудка з одним з кількох однорідних присудків.

Подані тексти не ілюструють таких прикладів.

У старослов'янських пам'ятках при збірному іменнику в ролі підмета присудок виражався дієсловом у формі множини: **весь градъ изидъ** (Маріїнське Євангеліє)^о.

4. Розгляньте особливості керування в аналізованому тексті порівняно із сучасною українською мовою: безприйменникове керування при лише прийменниковому вживанні імені в сучасній українській мові; використання іншого прийменника й відмінкової форми, керування іншим відмінком, ніж у сучасній українській мові.

Аналіз особливостей придієслівного керування.

Текст I

при пжти – місцевий відмінок з прийменником **при** зі значенням вказівки на місце, біля якого щось відбувається (*біля дороги*). У сучасній українській мові в цьому значенні найчастіше вживають родовий відмінок з прийменниками *біля, близько, поблизу*, хоча можлива й давня форма *при дорозі*.

Текст II

(нє вѣходѣ) двѣрьми – безприйменниковий орудний відмінок зі значенням вказівки на визначене місце, через яке відбувається пересування. У сучасній українській мові з цим значенням уживають відмінкову конструкцію (знахідний відмінок з прийменником *через*).

Текст III

(гѣла) къ приставѣннику – давальний відмінок з прийменником **къ** у старослов'янській мові після дієслів говоріння вказує на об'єкт, до якого спрямоване мовлення. У сучасній українській мові в таких випадках можливе безприйменникове керування.

5. Знайдіть й опишіть конструкції з подвійними відмінками: подвійний знахідний, подвійний родовий і подвійний давальний.

Конструкцій з подвійними відмінками в аналізованих текстах немає. У сучасній українській мові їм найчастіше відповідають форми орудного відмінка: **и сътворѣ ва ловьца чловѣком** (Зографське Євангеліє)^о – *і зроблю вас ловцями людей*, тобто другий знахідний в українській мові виражається орудним відмінком.

6. Охарактеризуйте способи вираження значення приналежності в поданому тексті.

Значення приналежності виражено присвійним займенником: **сѣмене своѣго** (текст I), присвійним прикметником: **въ дворѣ овьчї** (текст II), родовим приналежності: **гнѣ винограда** (текст III), давальним приналежності: **пастырь овцамъ** (текст II).

7. Висвітліть синтаксичну функцію дієприкметників у реченнях аналізованого тексту: означення, іменна частина присудка, другорядний присудок, що позначає дію, яка супроводжує основну дію; участь у давальному самостійному звороті. Поясніть, як треба перекладати давальний самостійний зворот сучасною українською мовою.

Дієприкметники в аналізованих текстах виконують функції підмета: **изиде сѣѣи сѣѣатъ сѣмене свокго**• (текст I); іменної частини складеного присудка: **ово паде при пжти и попьрано бысть** (текст I); другорядного супровідного присудка: **а дроугок паде на камене и прозѣбъ оустъше** (текст I).

У складі давального самостійного звороту дієприкметник своєю функцією дорівнює дієслову-присудку: **вечероу же бтъ(вѣ)шю** (текст III).

Сучасною українською мовою конструкції з давальним самостійним зворотом перекладаються підрядними обставинними реченнями, найчастіше часу: *Коли надійшов вечір...*

8. Визначте типи простих речень за складом (двоскладне, однокладне). Відзначте неповні двоскладні речення.

Повні двоскладні речення: **изиде сѣѣи сѣѣатъ сѣмене свокго**• (текст I); **а вѣхода ѿ дверьми • пастырь ксть овцамъ** (текст II); **гла гнъ винограда къ приставѣникоу своемоу** (текст III).

Однокладне означено-особове речення, у якому головний член виражений дієслівною формою 2 ос. одн. наказового способу: **призови дѣлатела ѿ даждь имъ мѣздж** (текст III).

9. Охарактеризуйте функції та значення сполучників в аналізованому тексті.

Сполучники сурядності.

Текст II

(1) **не вѣходѣ дверьми вѣ дворъ овьчи нѣ прѣлазѣ іноудоу тѣ татъ ксть ѿ разбоіникъ.** (2) **а вѣхода ѿ дверьми • пастырь ксть овцамъ.**

Протиставний сполучник **а** приєднує друге речення, яке містить повідомлення, протиставлене за змістом до першого.

(3) **сеоу двьрникъ отвръзаетъ** (4) **ї овьца гласъ его слышатъ** (5) **ї своѡ овьца глашаетъ по їмени і изгонитъ ѡ.**

Сполучник сурядності **ї** має тут приєднувальне значення. Цим сполучником приєднується 5-е речення до 4-го, а 4-е до 3-го.

Сполучники підрядності.

Текст I

(4) **а дроугок паде на камене и прозѡбъ оустше занк не имѡаше влаги.**

У цьому складному реченні сполучник **занк** вказує на причинно-наслідкові відношення між його частинами.

Текст II

(6) **кгда своѡ овьца їженетъ ' прѡдъ н'ими ходитъ.**

У складнопідрядних реченнях сполучник **кгда** має часове значення (тобто приєднує підрядну частину, яка містить указівку на час виконання дії, про яку йдеться в головній частині речення).

10. Укажіть особливості передачі прямої мови.

У III тексті наявна структура безсполучникового складного речення: **їла** гнѡ винограда кѡ приставѡникоу своемоу (1) **призови дѡлатела ї даждъ имѡ мѡздж** (2). 1-е речення (слова автора) містить дієслово **їла** із значенням говоріння, а 2-е – безпосередньо становить пряму мову.

**Перелік орієнтовних питань до заліку
з освітнього компонента
«Вступ до слов'янської філології»**

1. Поняття прамови. Праіндоевропейська мова, праслов'янська мова (спільнослов'янська мова).
2. Старослов'янська мова – перша літературна мова слов'ян.
3. Старослов'янське письмо. Глаголиця і кирилиця.
4. Генеалогічна класифікація слов'янських мов. Поділ на три підгрупи, поділ на дві підгрупи.
5. Сучасні системи письма в слов'янських мовах.
6. Система голосних праслов'янської мови пізньої доби.
7. Редуковані голосні. Сильна та слабка позиції редукованих.
8. Три перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових.
9. Вплив *j на приголосні.
10. Розподіл іменників за відмінами у праслов'янській та старослов'янській мовах (шість типів відмінювання).
11. Займенник у праслов'янській та старослов'янській мовах. Особові та вказівні займенники.
12. Прикметник у праслов'янській та старослов'янській мовах. Короткі (нечленні) та повні (членні) прикметники.
13. Дієслово у праслов'янській та старослов'янській мовах. Особові та неособові форми дієслова.
14. Дві основи дієслова. Основа теперішнього часу, основа інфінітива.
15. Поділ дієслів на класи (п'ять класів) залежно від основи теперішнього часу.
16. Тематичні та атематичні дієслова.
17. Форми минулого часу дієслова.
18. Аорист.
19. Імперфект.
20. Перфект.
21. Плюсквамперфект (старослов'янський і давньоруський).
22. Синтаксис.
23. Способи вираження підмета й присудка.
24. Узгодження слів у реченні за змістом.

25. Особливості керування (прийменникове, безприйменникове, придієслівне).
26. Конструкції з подвійними відмінками (подвійний родовий, подвійний давальний, подвійний знахідний).
27. Способи вираження значення приналежності.
28. Синтаксичні функції дієприкметника.
29. Давальний самостійний відокремлений зворот.
30. Типи простих речень.
31. Функції і значення сполучників.
32. Особливості передачі прямої мови.

СЛОВНИК НАЙУЖИВАНІШИХ ТЕРМІНІВ

Антська підгрупа слов'янських мов (класифікація О. Царука): антська прамова, українська, білоруська, польська, чеська, словацька, хорватська, верхньолужицька.

Аорист (гр. *αοριστοσ* – невизначений, необмежений) – у давніх слов'янських мовах видо-часова форма, яка означала нетривалу або разову дію, що виявляла себе до моменту мовлення (минулий час) і в момент мовлення вже не була актуальною. Пізніше це поняття аориста поступово втрачалося. Вважають, що в пам'ятках XIII – XIV ст. формами аориста позначалася взагалі дія, що відбувалася в минулому. Розрізняють аорист **простий** (безсуфіксний) і **сигматичний** (ускладнений суфіксом -s-, який ще в праслов'янський період перейшов у -x-, що у відповідних фонетичних умовах дав -ш-).

Архетип (гр. *ἀρχέτυπον* – прообраз) – у порівняльно-історичному мовознавстві вихідна для наступних утворень мовна форма, яка реконструюється на підставі закономірних відповідностей у споріднених мовах.

Астериск (гр. *ἀστέρισκος* – зірка), або зірочка, – спеціальний знак *, що його вживають у лівому куті вгорі при відтворенні гіпотетичних звуків або архетипів (праформ).

Атематичні дієслова – у давніх слов'янських мовах ряд безсуфіксних дієслів, у яких особові форми та інфінітив утворювалися безпосереднім приєднанням закінчення до кореня, що збігався з основою. У праслов'янській мові до атематичних належали дієслова **jesьь*, **ěть*, **damь*, **věть*, **imatь* та похідні від них.

Випадні голосні – секундарні [o], [e], що чергуються з нулем звука. Виникнення їх пов'язане із змінами редукованих ь, ъ в давньоукраїнській мові, а саме занепадом їх у слабкій позиції й розвитком у голосні повного творення е, о – в сильній.

Вставні голосні – секундарні [o], [e], що виникли перед сонорними приголосними [p], [л], [m], [n], після яких занепадав слабкий зредукований на кінці слова.

Генеалогічна (дав.-гр. *γενεαλογία* – родовід) **класифікація мов** – класифікація мов на основі їхньої спорідненості, тобто

спільного походження від однієї прамови. Передбачає поділ мов на сім'ї, групи та підгрупи.

Гіатус, зіяння, зяяння (лат. *hiatus* – щілина, роззів) – збіг двох або кількох голосних в одному слові або на межі слів.

Глаголиця – одна зі старослов'янських абеток, основою якої вважають грецький (візантійський) мінускул. Ця азбука мала 40 літер.

Давальний самостійний – синтаксична конструкція в давніх слов'янських мовах, що складається з іменника чи займенника в давальному відмінку й узгоджуваного з ним нечленного активного (зрідка пасивного) дієприкметника. Називають цей зворот самостійним тому, що перший давальний у ньому не залежить від інших членів речення, а другий (дієприкметник), маючи певні ознаки предикативності, своєю функцією дорівнює дієслову-присудку. На сучасну мову давальний самостійний перекладають підрядним реченням часу, рідше причини.

Давньоруська мова – літературно-писемна мова Київської Русі, що розвинулася на традиціях церковнослов'янської, її народною основою була, вірогідно, північноукраїнська (давньокиївська) говірка давньоукраїнської мови.

Давня українська мова – жива розмовна мова, повнокровне самостійне життя якої розпочалося у VIII – IX ст.

Двоїна – граматична форма числа, уживана для позначення двох осіб або парних предметів. Двоїна була відома ще в індоєвропейській прамові, від якої її успадкувала спільнослов'янська, а від неї – усі слов'янські мови; тепер залишки двоїни у вигляді множини зберігають більшою мірою окремі діалекти, поодинокі випадки наявні в літературній мові: *очима, плечима*.

Деназалізація – утрата носової артикуляції, перехід носового голосного в ротовий. У IX – X ст. відбулася деназалізація носових на давньоукраїнському ґрунті, в результаті чого [*ɔ] змінився на [y], [*ɛ] – на [a]: *zvorkъ → звук; *męso → м'ясо.

Депалаталізація (диспалаталізація) – утрата м'якості етимологічно м'якими приголосними. В українській мові депалаталізація почалася, імовірно, з кінця XII ст.

Детермінатив – давній суфікс основи іменних частин мови та дієслів.

Дифтонг (гр. *δίφθογγος* – двоголосний) – поєднання двох голосних елементів неоднорідної артикуляції й інтонації в одному складі. У протобалто-слов'янських діалектах індоєвропейської прамови дифтонги мали спадну інтонацію.

Епентеза (гр. *ἡ ἐπέκθεσις* – вставка) – поява неетимологічного звука між двома іншими для полегшення переходу між артикуляціями різних звуків.

Етимологічна фонема – давня фонема, успадкована від спільнослов'янського періоду.

Закон відкритого складу. Зміст його полягає в тому, що звук меншого ступеня звучності займав місце ближче до початку складу, а більшого – ближче до кінця. Голосні звуки або складотворчі плавні сонорні як найбільш звучні містилися на кінці складу, творячи його межу. Отже, усі склади внаслідок діяння цього закону стали відкритими. Зумовлений тенденцією до висхідної звучності в складах.

Закон складового сингармонізму. Відповідно до цього закону звуки сполучалися у складах за принципом однорідності їхньої передньої чи непередньої артикуляції: м'які приголосні поєднувалися з голосними передньої, а тверді – з голосними непередньої артикуляції. Цей закон зумовив перехідні пом'якшення (палаталізації) задньоязикових.

Закон Ягича – явище прогресивної асиміляції, що зумовила веларизацію редукованого **ь** перед наступним складом із твердим приголосним у **ъ** та палаталізацію **ъ** перед наступним складом із м'яким приголосним у **ь**.

Західнослов'янська підгрупа слов'янських мов – мови польська, чеська, словацька, кашубська (яку розглядають як діалект польської), верхньолужицька, нижньолужицька, мертва полабська, мертві поморські діалекти-мови.

Імперфект (лат. *imperfectum* – незавершений) – у давніх слов'янських мовах видо-часова форма, яка означає тривалу

дію, що виявляла себе до моменту мовлення (минулий час) і в момент мовлення вже не актуальну. Українські грамоти XIV – XV ст. форми імперфекта вже не засвідчують. Найвний у сучасних південнослов'янських мовах.

Індосвропейські мови – сім'я споріднених мов, до якої входять індійська, іранська, слов'янська, балтійська, германська, романська, кельтська, грецька, албанська, вірменська групи мов.

Квантитативна кореляція – протиставлення голосних звуків за часокількістю, тобто за ознакою витраченого часу на їх вимову чи за ступенем їх подовженості (голосні звуки довгі та короткі).

Кирилиця – одна зі старослов'янських абеток, основою якої вважають грецький (візантійський) унціал. Ця азбука нараховувала 43 літери. Отримала своє продовження в сучасних графічних системах української, білоруської, російської, болгарської, македонської, сербської мов.

Кількісні чергування – чергування різних за тривалістю (довготою), але однакових за місцем творення голосних: *ī // *ī̄, *ē // *ē̄ та ін. На праслов'янському ґрунті втрачені.

Мінускул (лат. *minusculus* – маленький) – малі літери грецького (візантійського) алфавіту, для яких було характерне спрощене написання в рядок, тобто вони були прописними.

Монофтонг (гр. *μόνος* – один і *φθόγγος* – звук) – голосний звук, для якого характерна артикуляційна й акустична однорідність.

Монофтонгізація – процес, пов'язаний найчастіше з асиміляцією елементів дифтонгів в однозвук.

Нечленні (іменні, короткі) прикметники – прикметники, які з генетичного погляду являють собою первісний тип ад'єктивних лексичних одиниць, що виділилися в праслов'янській мові з класу імен за атрибутивною функцією, для них була характерна повна іменна парадигма, їхні форми мали статус синтаксично мотивованих. На ґрунті української мови короткі прикметники були поступово витіснені як в атрибутивній, так і в предикативній функціях.

Пергамен (пергамент) – матеріал для письма зі спеціально обробленої шкіри молодих тварин.

Перехідне пом'якшення (палаталізація) – утворення нових м'яких приголосних на місці твердих [*g], [*k], [*x], зумовлене впливом на них голосних переднього ряду.

I перехідне пом'якшення – перехід [*g], [*k], [*x] перед голосними переднього ряду [i], [*ь], [*e], [*e̞] та [*e̝] у м'які шиплячі [*ʒ'], [*č'], [*š'].

II перехідне пом'якшення – перехід [*g], [*k], [*x] перед голосними переднього ряду [*i] та [*e̝] (з дифтонгів [*oi̯], [*ai̯] у м'які приголосні [*z'], [c'], [s'] внаслідок регресивної асиміляції. II перехідне пом'якшення тісно пов'язане з законом відкритого складу.

III перехідне пом'якшення – перехід [*g], [*k], [*x] у зубні [*z'], [*c'], [*s'] після голосних переднього ряду [i], [ь], [e̞] та після пом'якшеного складотворчого [*ɥ'] внаслідок прогресивної асиміляції. У науковій і навчальній літературі має також назву закону Бодуена де Куртене.

Перфект (лат. *perfectum* – завершений) – складена форма минулого часу дієслова, яка вказувала на результат минулої завершеної дії і відношення її до теперішнього часу. Отже, перфект називав таку дію в минулому, наслідки якої тривають у момент мовлення про неї.

Південнослов'янська підгрупа слов'янських мов – мови болгарська, македонська, сербська, хорватська і словенська, мертва старослов'янська.

Плюсквамперфект (лат. *plusquamperfectum* – передминулий) – складена форма минулого часу дієслова, що позначала минулу дію, яка відбувалась чи відбулась раніше за іншу минулу дію.

Повноголосся – зумовлена дією закону відкритого складу рефлексія спільнослов'янських сполучень *-tort-, *-tolt-, *-tert-, *-telt- на східнослов'янському ґрунті у сполучення *-torot-, *-tolot-, *-teret-.

Порівняльно-історичний метод у мовознавстві – метод, який забезпечує справді науковий аналіз досліджуваних явищ, бо кожне досліджуване явище розглядають у процесі його виникнення, становлення й розвитку, а також у його зв'язках з

відмерлими чи наявними явищами в досліджуваній мові попереднього періоду чи в інших споріднених мовах.

Протеза (гр. *πρόθεσις* – ставлення попереду) – поява неетимологічних, чи секундарних, приголосних перед початковими голосними для уникнення міжслівного збігу голосних (гіатусу).

Редуковані звуки (лат. *reductio* – приведення назад, переносно – послаблення) – надкороткі голосні [ъ], [ь], успадковані слов'янськими мовами з праслов'янської.

Секундарні фонемі (лат. *secundus* – другий) – нові (вторинні) фонемі, які розвинулися зі спільнослов'янських фонем унаслідок певних фонетичних змін.

Словенська підгрупа слов'янських мов (класифікація О. Царука): словенська прामова, старослов'янська мова, а також сучасні російська, болгарська, македонська, сербська, нижньолужицька, кашубський і словінський діалекти польської мови, а також, із певними застереженнями, мова словенська.

Слов'янська філологія – сукупність гуманітарних наук (мовознавство, літературознавство та ін.), які вивчають культурне надбання слов'ян чи окремих слов'янських народів шляхом мовного й стилістичного аналізу писемних текстів.

Спільноіндоєвропейська мова – спільна прामова для предків усіх індоєвропейців (протослов'ян, протогерманців, протороманців, протоіранців, протобалтійців та ін.). Трансформація спільноіндоєвропейської прамови відбулася, очевидно, за чотири тисячоліття до нашої ери.

Спільнослов'янська мова – територіальні діалекти предків слов'ян від початку їхнього виділення із спільноіндоєвропейської мови до трансформації слов'янської мовної єдності (VI – VII ст. н. е.) в окремі слов'янські мови.

Супін (лат. *supinum* – звернене догори) – відмінкова форма дієслова, близька своєю морфологічною будовою до інфінітива. Супін у слов'янських мовах уживався, головним чином, при дієсловах недоконаного виду, які виражають рух, і вказував на мету, намір руху. З часом (імовірно, до XV ст.) ця форма була витіснена інфінітивом.

Східнослов'янська підгрупа слов'янських мов – мови українська, білоруська і російська.

Тематичні дієслова – дієслова, основи теперішнього часу яких закінчуються суфіксами (темами) **e // *o, *ne // *no, *je // *jo, *i // *e*.

Унціал (унав) – урочисте священне письмо, якому були властиві рівні великі літери із суворими геометричними формами. Цей вид письма використовували до кінця XIV ст.

Філологія (гр. *φίλος* – любити і *λόγος* – слово, учення) – сукупність гуманітарних наук, які вивчають духовну культуру людства чи окремих народів шляхом мовного й лінгвостилістичного аналізу писемних текстів.

Членні (займенникові, повні) прикетники – прикетники, утворені додаванням до іменних прикетників відмінкових форм займенника *и* (*κ, ια*), ототожнюваного з означеним артиклем. .

Якісні чергування – чергування різних за якістю (місцем творення), але однакових за тривалістю голосних: **ě // *ǫ* й т. ін.

Якісно-кількісні чергування – чергування різних за якістю й тривалістю голосних: **ǫ // *ě* й т. ін.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ДО КУРСУ

Основна література

1. Леута О. І. Старослов'янська мова. К., 2001. 255 с.
2. Лучик В. В. Вступ до слов'янської філології. К., 2008. 344 с.
3. Майборода А. В. Старослов'янська мова. К., 1975. 294 с.
4. Найрулін А. О., Сікорська З. С. Вступ до слов'янської філології: метод. рек. для студ.-філологів. Луганськ, 2003. 31 с.
5. Семеног О. М. Вступ до слов'янської філології. Глухів, 2002. 138 с.
6. Станівський М. Ф. Старослов'янська мова. К., 1983. 264 с.
7. Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських : етнологічні та граматичні параметри. Д., 1998. 323 с.

Додаткова література

1. Баран В. Д. Давні слов'яни. К., 1998. 335 с.
2. Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. Л., 2001. 317 с.
3. Бирнбаум Х. Праславянський язык : Достижения и проблемы в его реконструкции / пер. с англ.; вступ. ст. В. А. Дыбо и В. К. Журавлёва. М., 1987. 512 с.
4. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. К., 2009. 154 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : слов.-довід. К., 2006. 703 с. .
6. Илиади А. И. Основы славянской этимологии. К., 2005. 270 с.
7. Историческая типология славянских языков : Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / под ред. А. С. Мельничука. К., 1986. 286 с.
8. Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст.): курс лекцій / за ред. В. І. Ярового. К., 2003. 632 с.
9. Історія української мови: хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. К., 1996. 288 с.
10. Лукінова Т. Б. Числівники в слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). К., 2000. 370 с.
11. Непокупний А. П. Балтійські родичі слов'ян. К., 1979. 183 с.

12. Непокупный А. П. Балто-севернославянские языковые связи. К., 1976. 227 с.
13. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови. К., 1992. 414 с.
14. Німчук В. В. Київські глаголичні листки. Найдавніша пам'ятка слов'янської писемності. К., 1983. 141 с.
15. Огієнко І. І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови / упоряд., авт. іст.-біогр. нарису та приміт. М. С. Тимошик. К., 1995. 296 с.
16. Ономастика України першого тисячоліття нашої ери / відп. ред. І. М. Железняк. К., 1992. 274 с.
17. Петров В. П. Етногенез слов'ян : Джерела, етапи розвитку і проблематика. К., 1972. 214 с.
18. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова? К., 1993. 200 с.
19. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». К., 2001. 152 с.
20. Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. К., 1998. 342 с.
21. Скляренко В. Г. Русь і варяги : історико-етимологічне дослідження. К., 2006. 120 с. .
22. Тищенко О. В. Обрядова семантика у слов'янському мовному просторі. К., 2000. 236 с.
23. Толстой Н. И. Избранные труды. Славянская литературная языковая ситуация : в 2 т. М., 1998. Т. 2. 544 с.
24. Толстой Н. И. История и структура славянских литературных языков. М., 1988. 237 с.
25. Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков : историко-диалектологический очерк. П., 1972. 665 с.
26. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. 2-е изд. М., 1986. 432 с.
27. Чучка П. П. Вступ до слов'янської філології : у 2 ч.. К., 1988. Ч. 1. 78 с.; 1999. Ч. 2. 76 с.
28. Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / упоряд. Л. Масенко. К., 2008. Кн. I. Мовознавство. 583 с.
29. Шульгач В. П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). К., 1998. 368 с.